

Hoe kinderen van 10- tot 12 jaar uiting geven aan het begrip *afterlife* aan de hand van een prentenboek

Een onderzoek naar wat kinderen van 10- tot 12 jaar denken dat er gebeurt na de dood aan de hand van het prentenboek 'Altijd Dichtbij' van Mark Janssen

Bachelorscriptie Communicatie- en informatiewetenschap

Juriaan Raaphorst

S1060844

Juriaan.raaphorst@student.ru.nl

Docent: Dr L. M. C. Faro

Aantal woorden: 8.850 (excl. Bijlagen, bronvermelding, tabelnummering en bijschriften)

Samenvatting

Het taboe rondom het bespreken van de dood met kinderen, heeft geresulteerd in een gebrek aan inzicht in hoe kinderen uiting geven aan de dood (Paul, 2019). Studies die hier wel inzicht in verschaffen, berusten vaak op de aanname dat de dood het einde van het leven markeert (Cox, Garrett & Graham, 2005; Slaughter & Griffiths, 2007). Voornoemde factoren hebben ertoe geleid dat er weinig bekend is over hoe kinderen uiting geven aan wat er mogelijk na het overlijden gebeurt. Inzicht hierin is van belang, gezien geloof in leven na de dood implicaties heeft voor de rouwverwerking (Benore & Park, 2004). Om op een passende manier met kinderen in gesprek te gaan over de dood, kan gebruik gemaakt worden van narratieven, bijvoorbeeld in de vorm van een prentenboek (Das, den Elzen & Hoppener, 2018; Longbottom & Slaughter, 2018).

Het doel van deze studie is daarom om meer inzicht te krijgen in hoe kinderen in de leeftijd van 10- tot 12 jaar uiting geven aan het begrip *afterlife*. Om de onderzoeksvraag te beantwoorden zijn twaalf kinderen van tien- en elf jaar oud geïnterviewd aan de hand van *Altijd dichtbij*. Met behulp van dit prentenboek is onderzocht hoe kinderen tegenover verschillende *afterlife* gerelateerde overtuigingen staan en welke rol een prentenboek kan spelen in gespreksvoering over de dood, rouw en *afterlife*. Na afloop van het interview werden de kinderen gevraagd om te tekenen wat er gebeurt na de dood, hetgeen het voor hen vergemakkelijkte om gedachten op te roepen en zich verbaal uit te drukken (Gross & Hayne, 1998). Met deze methodes is gepoogd meer inzicht te verkrijgen in hoe kinderen aan de hand van *Altijd dichtbij* uiting geven aan het begrip *afterlife*.

Geconcludeerd kan worden dat het merendeel van de kinderen tussen de 10- en 12 jaar oud, ondanks hun begrip van de dood, geloven dat een overledene nog kan verlangen, overtuigd zijn dat de overledene mee kan kijken- en/of luisteren met de nabestaanden, geloven dat *continuing bonds* mogelijk zijn en denken dat reïncarnatie mogelijk is. Daarbij is *Altijd dichtbij* een effectief middel gebleken om de gespreksvoering met kinderen rondom de dood te bevorderen. Het boek gaf de kinderen zichtbaar gespreksstof en leidde ertoe dat sommige van hen persoonlijke ervaringen met de dood deelden.

Inhoudsopgave

SAMENVATTING.....	2
1.0 INLEIDING.....	4
1.1 AANLEIDING.....	4
2.0 THEORETISCH KADER.....	6
2.1 AFTERLIFE: DEFINITIE.....	6
2.2 DE ONTWIKKELING VAN HET CONCEPT VAN DE DOOD BIJ KINDEREN.....	7
2.3 DE ONTWIKKELING VAN AFTERLIFE OVERTUIGINGEN.....	8
2.4 AFTERLIFE OVERTUIGINGEN ONDER KINDEREN.....	9
2.5 NARRATIEVEN.....	12
2.6 DE ONDERZOEKSVRAAG.....	13
3.0 METHODE.....	14
3.1 INSTRUMENTATIE.....	14
3.2 ONDERZOEKSMATERIAAL.....	14
3.3 VRAGENLIJST OUDERS.....	14
3.4 PARTICIPANTEN.....	15
3.5 PROCEDURE.....	15
3.6 DATA-ANALYSE.....	17
4.0 RESULTATEN.....	18
4.1 VERLANGENS VAN EEN OVERLEDENE.....	18
4.2 PERCEPTUELE WERELD.....	19
4.3 REÏNCARNATIE.....	20
4.4 <i>CONTINUING BONDS</i>	24
4.5 ROUWVERWERKING.....	27
4.7 <i>AFTERLIFE</i> EN RELIGIE.....	28
4.8 DE ROL VAN HET PRENTENBOEK.....	29
5.0 DISCUSSIE EN CONCLUSIE.....	31
5.1 DISCUSSIE.....	32
5.2 BEPERKINGEN EN TOEKOMSTIG ONDERZOEK.....	35
5.3 CONCLUSIE.....	36
LITERATUURLIJST.....	37
BIJLAGE 1 - TOPICLIJST INTERVIEWS.....	43
BIJLAGE 2 - VRAGENLIJST IN TE VULLEN DOOR OUDER/VERZORGER.....	45
BIJLAGE 3 - INFORMATIEDOCUMENT OUDERS/VERZORGERS.....	46
BIJLAGE 4 - TOESTEMMINGSFORMULIER OUDERS/VERZORGERS.....	49
BIJLAGE 5 – NAZORGBRIEF.....	51
BIJLAGE 6 – CODEBOEK.....	52
BIJLAGE 7 – TEKENING COEN.....	53
BIJLAGE 8 – TEKENING MIRIAM.....	54
BIJLAGE 9 – TEKENING VINCENT.....	55
BIJLAGE 10 – TEKENING KAY.....	56

1.0 Inleiding

1.1 Aanleiding

Of het nu de dood van een hamster, stripfiguur of een familielid betreft, ook kinderen komen in aanraking met de dood. Desondanks rust er een taboe op het bespreken van de dood met kinderen (Jackson & Colwell, 2001). Paul (2019) stelt dat het taboe rondom het bespreken van de dood met kinderen zorgt voor een gebrek aan inzicht in hoe kinderen uiting geven aan de dood. Dit inzicht is cruciaal om vast te kunnen stellen hoe kinderen het beste begeleid kunnen worden bij het overlijden van een dierbare.

Studies die inzicht verschaffen in het doodskoncept van kinderen berusten vaak op de aanname dat de dood het einde van het leven markeert (Cox et al., 2005; Slaughter & Griffiths, 2007). Dit resulteert in een beperkt inzicht in wat kinderen denken dat er gebeurt na de dood. Benore en Park (2004) stellen dat geloof in *afterlife* implicaties heeft voor rouwverwerking. Dergelijke overtuigingen maken het voor nabestaanden onder andere mogelijk om zogeheten *continuing bonds* te vormen met een dierbare overledene. Dit is een emotionele band tussen de nabestaande en de overledene, die een nabestaande kan helpen met het begrijpen en verwerken van het verlies (Stroebe & Schut, 2005; Benore & Park, 2004). Inzicht in wat kinderen denken dat er gebeurt na de dood kan daarom van belang zijn voor het effectief begeleiden van rouw.

Bering (2006) stelt dat kinderen van jongs af aan *afterlife* overtuigingen ontwikkelen. Andere studies wijzen erop dat kinderen vanaf de schoolgaande leeftijd, naast het biologische doodskoncept, een tweede doodskoncept ontwikkelen waarin bepaalde mentale functies na de dood intact blijven (Bering, 2002; Harris, 2011). Bovendien wordt verondersteld dat cultuurgebonden narratieven, opvattingen van ouders en docenten en religieuze overtuigingen van invloed zijn op de ontwikkeling van *afterlife* overtuigingen onder kinderen (Harris & Koenig, 2006; Gilbert, 2002).

Narratieven kunnen een zinvolle bijdrage leveren aan communicatie over de dood tussen ouder en kind (Das et al., 2018; Longbottom & Slaughter, 2018). Specifiek kan hiervoor gebruik gemaakt worden van prentenboeken. De combinatie van tekst en beeld maakt

prentenboeken een geschikt middel om nieuwe kennis over te brengen op kinderen (Arizpe & Styles, 2016). Met deze kennis kunnen kinderen zich beter voorbereiden op overlijdens in de directe omgeving en het daaropvolgende rouwproces (Handy, 2017; Von Drasek, 2016; Wiseman, 2012).

2.0 Theoretisch kader

2.1 Afterlife: definitie

Afterlife wordt gedefinieerd als 'een leven na de dood' (Ghayas & Batool, 2016). Centraal in deze definitie staan dat de dood niet het einde van het leven in dit specifieke bestaan markeert en dat het mogelijk is om voort te leven na de dood. Dit begrip staat haaks op het biologische doodskoncept, waarin de dood wel het einde markeert en waarbij de dood blijvend is (Slaughter & Griffiths, 2007). De specifieke vorm waarin geloofd wordt dat het leven na de dood voortzet staat niet vast.

Onderzoek naar *afterlife* heeft zich op verschillende vormen hiervan gericht. Zo wordt in de studie van Bering, Blasi en Bjorklund (2005) onderzocht of kinderen geloven in niet nader gedefinieerde vormen van leven na de dood, waarbij de overledene nog bepaalde dingen verlangt van de nabestaanden en waarbij de zintuigen van de overledene na de dood nog functioneren. Benore en Park (2004) hebben *continuing bonds* onderzocht; geloof van de nabestaanden in een actieve, voortdurende emotionele relatie met de overledene. Geloof in een dergelijke relatie hoeft echter niet altijd te impliceren dat de nabestaande gelooft in *afterlife*; nabestaanden kunnen zich ook verbonden voelen met de overledene via fysieke middelen, door bijvoorbeeld kleren of andere objecten van hen te bewaren (Klass, 1993). Tot slot is reïncarnatie een breed onderzocht thema. Reïncarnatie omvat het idee dat de mens uit een lichaam en een geest bestaat en dat bij een overlijden het fysieke lichaam zijn functie verliest, maar de geest in stand blijft om zich later te kunnen manifesteren in een ander lichaam (Stevenson, 1980).

2.2 De ontwikkeling van het concept van de dood bij kinderen

Het leren begrijpen van de dood blijkt een complexe taak voor een kind (Slaughter & Griffiths, 2007). Diverse studies stellen dat een volwassen begrip van het doodskoncept bestaat uit vijf sub-concepten (Cox et al., 2005; Slaughter & Griffiths, 2007):

- *Onomkeerbaarheid/permanentie: het begrip dat de dood blijvend is en dat er geen terugkeer naar het leven mogelijk is;*
- *Onontkoombaarheid/algemeenheid: het begrip dat alles wat leeft ook eens doodgaat;*
- *Toepasselijkheid: het begrip dat alleen levende 'dingen' dood kunnen gaan;*
- *Beëindiging: het begrip dat alle processen in een lichaam op zullen houden te functioneren waarop de dood zal volgen;*
- *Causaliteit: het begrip dat dood uiteindelijk veroorzaakt wordt door afbraak van lichamelijke functies.*

Diverse onderzoeken tonen een consistent beeld van de volgorde waarin de sub-concepten worden begrepen. Rond de leeftijd van 4 jaar lijken kinderen te begrijpen dat de dood onomkeerbaar is (Kenyon, 2001). Tussen het 5e en 7e levensjaar ontwikkelt het begrip van de sub-concepten *toepasselijkheid*, *algemeenheid* en *beëindiging* (Speece & Brent, 1984; Slaughter & Griffiths, 2007; Longbottom & Slaughter, 2018; Kenyon, 2001). In de periode van 7 tot 9 á 10 jaar oud, ontwikkelt het kind begrip van het sub-concept *causaliteit* (Kenyon, 2001; Slaughter & Griffiths, 2007; Longbottom & Slaughter, 2018). Hierdoor begrijpt een kind dat de dood een biologisch proces is.

Op basis van voornoemde literatuur kan verondersteld worden dat kinderen vanaf 9 á 10 jaar een volwassen begrip van de dood hebben ontwikkeld. *Afterlife* overtuigingen staan lijnrecht tegenover dit biologische doodskoncept. Dergelijke overtuigingen kunnen nabestaanden helpen de onvermijdelijkheid van de dood hoopvol onder ogen te zien en ervoor zorgen dat het hiernamaals geassocieerd wordt met een betere plek. Voornoemde resulteert in minder stress en angst bij de nabestaanden (Hood & Morris, 1983; Lifton, 1979; Schuchter, 1986). Bovendien kunnen *afterlife* overtuigingen het herstelproces bij een overlijden bevorderen en de nabestaanden handvatten geven voor een effectieve verwerking van het verlies (Silverman & Silverman, 1979). Verder suggereren diverse studies dat geloof in *afterlife* ervoor zorgt dat nabestaanden zich beter kunnen aanpassen bij een overlijden in de directe omgeving, omdat zij op basis hiervan een betekenis aan het verlies kunnen geven (Schoenrade, 1989; Smith, Range & Ulmer, 1991). Root en Exline (2014) veronderstellen dat de bekende literatuur op het

gebied van rouwverwerking veelal berust op de aanname dat de dood het einde van het leven markeert. Een rouwproces gebaseerd op dergelijke literatuur is in strijd met *afterlife* overtuigingen. Meer inzicht in *afterlife* overtuigingen van kinderen is daarom van belang, om hen bij het overlijden van een dierbare te kunnen begeleiden op een manier die aansluit op hun overtuigingen.

2.3 De ontwikkeling van afterlife overtuigingen

Hoewel kinderen op relatief jonge leeftijd volledig begrip van de dood hebben ontwikkeld, zijn zij geneigd om de implicaties die dit heeft voor de mogelijkheid van een *afterlife* te ontkennen (Harris, 2011). Volgens Harris (2011) is het begrip- en de erkenning van de biologische feiten een voorwaarde om een meer spiritueel, tweede doodskoncept te ontwikkelen. Kinderen moeten zich eerst bewust zijn van de biologische beperkingen van de dood om een alternatief doodskoncept te kunnen ontwikkelen waarbij deze beperkingen overschreven worden (Harris, 2011). Begrip van het biologische doodskoncept is geen mechanisme om *afterlife* overtuigingen als onwaar te bestempelen, maar vormt eerder een basis voor een doodskoncept waarin deze biologische feiten getransformeerd zijn (Harris, 2011).

Over de oorsprong van de ontwikkeling van *afterlife* overtuigingen heersen verschillende opvattingen (Misailidi & Kornilaki, 2015). Bering (2006) suggereert dat kinderen natuurlijke aanleg hebben om te geloven in een *afterlife*. Andere theorieën stellen dat cultuur en religie en verklaringen van volwassenen van invloed zijn op de vorming van *afterlife* overtuigingen onder kinderen (Giménez & Harris, 2005; Harris & Koenig, 2006; Astuti & Harris, 2008).

Wereldwijd worden kinderen geconfronteerd met religieuze opvattingen, waarbij de dood niet het einde van het leven markeert (Harris & Koenig, 2006). Harris en Koenig (2006) suggereren dat kinderen geneigd zijn om religieuze opvattingen van hun ouders over te nemen. Bovendien blijkt uit een onderzoek van Gibbs, Sharp en Petrun (1985) dat kinderen die behoren tot een geloof dat de nadruk legt op de mogelijkheid van *afterlife*, vaker aangeven te geloven in niet-lichamelijke continuïteit. Voornoemde studie wekt de suggestie dat religie mogelijke invloed heeft op hoe kinderen uiting geven aan de permanentie van de dood.

Voorts lijken ook persoonlijke ervaringen met de dood de ontwikkeling van *afterlife* overtuigingen te stimuleren. Uit een studie naar kinderen die een ouder hebben verloren blijkt dat een onderdeel van hun rouwproces bestaat uit construeren van een emotionele band met de overledene (Silverman et al., 1992). Dergelijke banden worden *continuing bonds* genoemd, hetgeen wordt gedefinieerd als de aanwezigheid van een voortdurende emotionele band met de overledene (Stroebe & Schut, 2005). Het onderhouden van *continuing bonds* bevordert de rouwverwerking en staat de nabestaanden in staat de dood op een minder aversieve manier te begrijpen (Benore & Park, 2004). *Afterlife* overtuigingen worden dus mogelijk ontwikkeld na een overlijden, in een poging om effectief om te kunnen gaan met een verlies.

2.4 Afterlife overtuigingen onder kinderen

In eerder onderzoek naar *afterlife* overtuigingen onder kinderen lag de focus voornamelijk op de vraag of kinderen dachten dat expliciete acties, zoals drinken of eten nog mogelijk waren na de dood. Dergelijke studies hebben een oppervlakkig beeld geschetst van *afterlife* overtuigingen onder kinderen (Bering & Bjorklund, 2004). Bering et al. (2005) daarentegen hebben verschillende aspecten van *afterlife* overtuigingen onder kinderen onderzocht. In deze studie werden kinderen tussen de 5- en 12 jaar oud, bevraagd over de emoties, biologische- en psychobiologische toestand, perceptie- en verlangens van een dode muis. Hieruit bleek dat kinderen ongeacht leeftijd, eerder geneigd zijn te denken dat kennis, verlangens en emoties na de dood intact blijven, dan biologische-, psychobiologische- en perceptuele functies van de muis (Bering et al., 2005).

O'Neill en Chong (2001) stellen dat kinderen rond het 4^e levensjaar begrijpen waar bepaalde lichaamsdelen voor dienen (bijv. met je ogen kan je zien). Daarbij suggereren Speece en Brent (1984) dat kinderen tussen hun 6^e en 7^e levensjaar begrijpen dat de dood gepaard gaat met biologische beperkingen. Met het combineren van voornoemde kennis zouden kinderen vanaf 7 jaar oud in staat moeten zijn om tot de realisatie te komen dat na de dood het functioneren van de zintuigen wegvalt. De eerdergenoemde studie van Bering et al. (2005) sluit op deze redenering aan. Ongeveer 85% van de ondervraagde kinderen gaf aan ervan overtuigd te zijn dat de zintuigen na de dood stoppen met functioneren.

Onderzoek van Silverman et al. (1992) naar het rouwproces van kinderen (met een gemiddelde leeftijd van 11,5 jaar) waarvan een ouder overleden is, toont een ander beeld dan de studie van Bering et al. (2005). 81% van de ondervraagden gaf aan ervan overtuigd te zijn dat de overleden ouder met hen meekijkt. Mogelijk zijn de afwijkende uitkomsten te verklaren aan de hand van Rubin (1985). Hij suggereert namelijk een positief verband tussen de mate waarin nabestaanden een mentale representatie kunnen maken van de overledene en de effectiviteit waarmee zij het verlies kunnen verwerken. Mogelijk zijn de overtuigingen van de kinderen die een ouder verloren hebben, het resultaat van een poging om effectief om te kunnen gaan met het verlies.

Bering et al. (2005) verschaffen meer inzicht in of kinderen denken dat een overledene nog kan verlangen. 80% van de 11- tot 12-jarigen geeft aan dit mogelijk te achten (Bering et al., 2005). De studie van Silverman et al. (1992) toont evenzo een hoog percentage kinderen dat gelooft in de mogelijkheid hiervan. 57% van de kinderen in deze studie is bang dat hun overleden ouder verlangt dat zij hun leven op een andere manier voortzetten. Dit suggereert dat kinderen, ongeacht hun ervaring met de dood, ervan overtuigd zijn dat een overledene nog dingen van hen kan verlangen.

Een andere breed onderzochte *afterlife* gerelateerde overtuiging, is dat het mogelijk is om emotionele banden met een dierbare overledene te onderhouden, door Stroebe, Gergen, Gergen en Stroebe (1992) gedefinieerd als '*continuing bonds*'. Benore en Park (2004) stellen dat *continuing bonds* nabestaanden kunnen helpen bij het verwerken en begrijpen van een verlies. Uit onderzoek van Silverman et al. (1992) naar het rouwproces van kinderen die een ouder hebben verloren, blijkt dat ook kinderen een emotionele band met de overledene trachten in stand te houden, als onderdeel van hun rouwproces. Op deze manier kunnen zij effectiever met het verlies omgaan. Silverman et al. (1992) hebben vijf activiteiten geformuleerd, waarmee het merendeel van de kinderen een band onderhield met de overleden ouder:

- - *Lokaliseren van de overledene;*
- - *De overledene ervaren;*
- - *Contact zoeken met de overledene;*
- - *Herinneringen oproepen van de overledene;*
- - *Vasthouden aan materiele zaken die toebehoorden aan de overledene;*

Daarbij moet opgemerkt worden dat niet al deze activiteiten gebaseerd zijn op de overtuiging dat de overledene na de dood voortleeft. Ook zijn er manifestaties van *continuing bonds*, waarbij de nabestaande de emotionele band onderhoudt door zich te hechten aan materiele zaken van de overledene (Benore & Park, 2004).

Naast een vorm van *afterlife* denken waarin de overledene voortleeft in de mentale wereld van de nabestaanden, zijn er ook mensen die geloven in reïncarnatie. Reïncarnatie omvat het idee dat de mens uit een lichaam en een geest bestaat en dat bij een overlijden het fysieke lichaam zijn functie verliest, maar de geest in stand blijft om zich later te kunnen manifesteren in een ander lichaam (Stevenson, 1980). Studies naar reïncarnatie hebben zich voornamelijk gefocust op het in kaart brengen van suggestieve gevallen van reïncarnatie onder kinderen (Stevenson, 1980). Opvallend is dat er ondanks de focus op kinderen in onderzoek naar reïncarnatie weinig inzicht is in of kinderen zelf geloven in reïncarnatie.

Geconcludeerd kan worden dat er niet één vaste vorm van *afterlife* is. In verhouding zijn kinderen er vaker van overtuigd dat verlangens na de dood intact blijven, dan de werking van de zintuigen (zien, horen, voelen etc.) (Bering et al., 2005). Kinderen die een ouder verloren hebben geven daarentegen vaker aan ervan overtuigd te zijn dat de overledene met hen meekijkt. Ook hebben sommige van hen het idee dat de overleden ouder dingen van hen verlangt (Silverman et al., 1992). Eveneens ervaren deze kinderen het als mogelijk om aan de hand van diverse handelingen een *continuing bond* met een geliefde overledene te construeren (Silverman et al., 1992). Een dergelijke band helpt hen bij het verwerken en begrijpen van een verlies in de directe omgeving (Benore & Park, 2004). Tot slot hebben studies naar reïncarnatie zich voornamelijk gericht op het verifiëren van vermoedelijke gevallen van reïncarnatie (Stevenson, 1980). Hierbij wordt echter niet verklaard of kinderen zelf geloven in reïncarnatie.

2.5 Narratieven

Geciteerd in Longbottom en Slaughter (2018), veronderstelt Miller, dat ouders hun nageslacht vaak als cognitief- en emotioneel te onvolwassen beschouwen om over de dood in gesprek te gaan. Cox et al. (2005) suggereren daarentegen dat deze gesprekken van belang zijn. Slaughter en Griffiths (2007) stellen dat een volwassen begrip van de dood een positief effect heeft op angst voor de dood. Verschillende onderzoekers stellen dat narratieven een zinvolle bijdrage kunnen leveren aan communicatie over de dood tussen ouder en kind (Das et al., 2018; Longbottom & Slaughter, 2018).

Momenteel wordt in gespreksvoering met kinderen over de dood succesvol gebruik gemaakt van prentenboeken als hulpmiddel. Dergelijke titels hebben de functie om kinderen voor te bereiden op een overlijden en het rouwproces (Handy, 2017; Von Drasek, 2016; Wiseman, 2012). De kracht van prentenboeken zit in de twee communicatiesystemen waarmee het verhaal wordt verteld, namelijk het verbale- en het visuele systeem (Kwant, 2011). De illustraties in prentenboeken stimuleren kinderen om in meer detail naar de pagina's te kijken. Dit stelt hen in staat om aspecten te ontdekken die niet- of in mindere mate uitgedrukt worden in de tekst (Wiseman, 2012; Arizpe & Styles, 2016). Zodoende kan er een synergie-effect optreden, waarbij tekst en beeld elkaar aanvullen en versterken (Sipe, 1998). Dit effect zorgt indirect voor een diepere verwerking van de inhoud van het boek, hetgeen prentenboeken een geschikt hulpmiddel maakt om nieuwe kennis over te brengen op kinderen (Arizpe & Styles, 2016). Bovendien kan het voorlezen van een prentenboek de sociale- en emotionele ontwikkeling van kinderen bevorderen (Kwant, 2011).

Prentenboeken bieden dus mogelijk een kans om met kinderen in gesprek te gaan over de mogelijkheid van *afterlife*. Op deze manier kan inzicht verworven worden in hun overtuigingen en kan vastgesteld worden in hoeverre een prentenboek een geschikt hulpmiddel is om in gesprek te gaan over *afterlife*, de dood en rouw.

2.6 De onderzoeksvraag

Het prentenboek *Altijd Dichtbij* van Mark Jansen zal binnen deze studie als onderzoeksmateriaal dienen. Het prentenboek illustreert het rouwproces van een Nepalees jongetje wiens oma is overleden. Gedurende het verhaal komen er verschillende *afterlife* overtuigingen aan bod. Dit biedt de mogelijkheid om met kinderen in gesprek te gaan over *afterlife* om zo het antwoord op de volgende onderzoeksvraag te kunnen vinden:

“Hoe geven kinderen van 10- tot 12 jaar uiting aan het begrip afterlife aan de hand van het prentenboek Altijd Dichtbij van Mark Janssen?”

Met het uitvoeren van dit onderzoek kan meer inzicht worden verworven in hoe kinderen van 10- tot 12 jaar uiting geven aan wat zij aan de hand van een prentenboek denken dat er na de dood gebeurt. Dergelijke inzichten kunnen relevant zijn voor ouders, docenten psychologische- en maatschappelijk hulpverleners.

3.0 Methode

Om tot een antwoord op de onderzoeksvraag te komen, is een kwalitatief onderzoek uitgevoerd. Kwalitatief onderzoek is geschikt om inzicht te verkrijgen in verschillende interpretaties en opvattingen die mensen hebben en de betekenis die ze toekennen aan bepaalde verschijnselen, hetgeen binnen deze studie het doel was (Swaen, 2021).

3.1 Instrumentatie

Voor deze studie is er gebruik gemaakt van semigestructureerde interviews. Deze afweging is gemaakt, omdat interviews zich het beste lenen voor het bevragen van gevoelige onderwerpen bij kinderen (Adlit, 2016). Een deel van de interviewvragen stond van tevoren vast. Deze vragen hadden betrekking op de inhoud van het prentenboek *Altijd dichtbij*, hetgeen als onderzoeksmateriaal is gebruikt. Om waar nodig door te kunnen vragen, is er ook afgeweken van de vooropgestelde vragenlijst. De vragenlijst is bijgesloten in bijlage 1.

3.2 Onderzoeksmateriaal

Er is gekozen voor een prentenboek als onderzoeksmateriaal, omdat dit het mogelijk maakte om een gevoelig onderwerp als de dood bespreekbaar te maken met kinderen (Longbottom & Slaughter, 2018). De keuze voor specifiek de titel *Altijd dichtbij* is gemaakt, omdat dit prentenboek ingaat op het rouwproces van een jongen van rond de 8 jaar. Hierbij komen de onderwerpen *reïncarnatie*, *continuing bonds*, *verlangens van een overledene* en *de perceptie van een overledene* aan bod. Dit maakte het boek een geschikt hulpmiddel om met kinderen over *afterlife* te converseren. De participanten hebben het prentenboek voor aanvang van het interview ontvangen, met het verzoek het boek alvast te lezen. Vervolgens hebben onderzoeker en participant het boek samen doorgenomen.

3.3 Vragenlijst ouders

Nadat de ouders de deelname van hun kind hadden bevestigd, werd hen gevraagd om voorafgaand aan het interview een vragenlijst in te vullen. Hierin werd gevraagd naar de religie, schooltype en directe ervaringen die het kind met de dood heeft. De

achtergrondinformatie die hiermee is verzameld, heeft geholpen bij het interpreteren van de onderzoeksuitkomsten. De vragenlijst is bijgesloten in bijlage 2.

3.4 Participanten

In totaal zijn er twaalf kinderen geïnterviewd, waarvan 9 jongens en 3 meisjes. De gemiddelde leeftijd van de deelnemers was 10 jaar oud. Leeftijd is tevens het enige selectie criterium geweest. Er is specifiek gekozen voor kinderen vanaf 10 jaar, omdat onderzoek heeft uitgewezen dat kinderen vanaf 9 á 10 jaar oud een volledig begrip van de dood hebben ontwikkeld (Kenyon, 2001). Wel is er gevraagd naar de religie, schooltype en directe ervaringen van het kind met de dood. Hoewel hier niet specifiek op geselecteerd is, is er wel rekening gehouden met deze variabelen bij het interpreteren van de resultaten. Alle ouders van de participanten zijn telefonisch of per e-mail benaderd voor het onderzoek. Alle participanten kwamen uit het eigen netwerk van de onderzoeker.

3.5 Procedure

Kinderen kunnen het bespreken van de dood als onaangenaam ervaren (Cox et al., 2005). Bovendien is er binnen de huidige studie onderzoek verricht naar een jonge doelgroep. Om voornoemde redenen is het onderzoek getoetst door de Ethische Commissie van Geesteswetenschappen. Na goedkeuring, zijn telefonisch en per e-mail de eerste contacten gelegd met de ouders van de participanten. Vervolgens kregen de ouders voorafgaand aan de interviews, per e-mail zowel een informatiedocument als een toestemmingsformulier toegestuurd. Het informatiedocument bevatte uitleg over de werkwijze van de onderzoekers, implicaties van vrijwillige deelname, het beoogde doel van het onderzoek en hoe de gegevens verwerkt en opgeslagen zijn. Beide documenten zijn bijgesloten in bijlage 3- en 4. Na het verlenen van toestemming kon er een datum bepaald worden voor de interviews en werd per e-mail de vragenlijst voor de ouders gedeeld. De laatste stap in de aanloop naar de interviews, was het één dag van tevoren afleveren van het prentenboek bij de participanten thuis. Hierbij is aan de ouders verzocht om hun kind te vragen het boek alvast door te nemen.

De interviews hebben bij de participanten thuis plaatsgevonden, omdat dit voor hen een veilige omgeving geacht werd. Er is voor gekozen om de ouders niet aanwezig te laten zijn in de ruimte van het interview, omdat dit mogelijk het vrijelijk spreken van de kinderen zou kunnen beperken. Wanneer er een rustige plek in huis was gevonden, konden de interviews van start gaan.

Telkens nam het kind plaats naast de onderzoeker, zodat zij goed zicht hadden op zowel de tekst- als illustraties van het prentenboek. Omdat het van belang is gebleken een interview met kinderen geleidelijk aan op te bouwen, werd elk interview gestart met een korte kennismaking (Adlit, 2016). Hierna werd gepoogd het zelfvertrouwen van het kind te bevorderen, door te benadrukken dat er geen foute antwoorden mogelijk zijn en dat alles gezegd mag worden (Adlit, 2016). Hierna werd gestart met het lezen van het prentenboek.

De onderzoeker las steeds één *spread* voor (2 pagina's) om vervolgens vragen te stellen over hetgeen zojuist gelezen. Op deze wijze is het gehele boek doorgenomen met het kind. Na de laatste pagina, is er kort gepauzeerd. Tot slot hebben de kinderen op verzoek van de onderzoeker een tekening gemaakt over wat zij denken dat er gebeurt na de dood. Tekenen legt minder sociale druk op een interview, wat er mogelijk voor heeft gezorgd dat de kinderen zich meer comfortabel gevoeld hebben. Ook vergemakkelijkt tekenen het oproepen van gedachtes en kan het de kinderen geholpen hebben met zich verbaal uitdrukken (Gross & Hayne, 1998).

De totale lengte van de interviews bedroeg gemiddeld één uur. Na afloop van de interviews werden de ouders kort bijgepraat over het verloop van het interview. Ook volgde er een nazorgbrief waarin de ouders werden bedankt voor hun toestemming, de mogelijkheid werden geboden om na te praten over het onderzoek en waarin nogmaals de afspraken over de vertrouwelijkheid van de verstrekte gegevens werd benadrukt. De nazorgbrief is bijgesloten in bijlage 5.

3.6 Data-analyse

Alle interviews zijn geregistreerd middels een audio-opname. Vervolgens zijn deze opnames getranscribeerd. Vanwege privacyoverwegingen zijn de transcripten geanonimiseerd en opgeslagen op een beveiligd netwerk van de RU Nijmegen. Hierna zijn alle transcripten uitvoerig gelezen, gezien niet alle interviews door de onderzoeker zelf zijn afgenomen (Braun & Clarke, 2006). Vervolgens is er structuur aangebracht in de grote hoeveelheid verzamelde data, met behulp van een thematische analyse. Deze methode kan gebruikt worden voor het identificeren, analyseren en rapporteren van patronen in kwalitatieve data (Boyatzis, 1998). In de eerste instantie zijn de uitspraken van de participanten gecodeerd aan de hand van het codeboek dat is bijgesloten in bijlage 6. Om vervolgens de belangrijkste kenmerken van de gegevens samen te kunnen vatten, zijn de afzonderlijke codes samengevoegd tot thema's (Braun & Clarke, 2006). Dit heeft geresulteerd in de volgende thema's:

- *Verlangens van een overledene*
- *Perceptuele wereld*
- *Reïncarnatie*
- *Continuïng bonds*
- *Afterlife en religie*
- *Rouwverwerking*
- *De rol van het prentenboek*

4.0 Resultaten

Het doel van de huidige studie was inzicht krijgen in hoe kinderen van 10- tot 12 jaar uiting geven aan het begrip *afterlife*, aan de hand van het prentenboek *Altijd Dichtbij*. Hieronder worden de resultaten per thema uiteengezet en onderbouwd met citaten. De thema's die hierbij aan bod komen zijn: *verlangens van een overledene*, *perceptuele wereld*, *reïncarnatie*, *continuing bonds*, *afterlife en religie*, *rouwverwerking* en *de rol van het prentenboek*.

4.1 Verlangens van een overledene

Er is onderzocht hoe kinderen denken over de verlangens van een overledene. De citaten met als code *verlangens van een overledene* vormen de bouwstenen voor dit thema. Uit de analyse van de gegevens blijkt dat sommige kinderen van mening zijn dat het mogelijk is dat een overledene nog bepaalde dingen verlangt van de nabestaanden, zoals flink blijven of groente opeten (tabel 1).

Tabel 1: Reacties van kinderen

Quotes
1. Anna (10): <i>"Ja, ik denk dat diegene nog gewoon nog altijd daar naartoe kan komen, en denk dat diegene gewoon alles nog kan denken."</i>
2. Coen (10): <i>"Ja, dat zou wel kunnen."</i>
3. Miriam (10): <i>"Nou, als iemand vraagt, net zoals zijn oma: je moet flink zijn. Dan denk ik dat die dat nog steeds wil."</i>
4. Thijs (11): <i>"Ook nu ze er niet meer is."</i>
5. Vincent (11): <i>"Ja, als ze er nog zou zijn, dan zou ze dat ook willen."</i>
6. Evelien (11): <i>"Ja, sowieso omdat ze dood is gegaan en hij wil alles het beste doen voor oma."</i>

Andere kinderen blijken te twijfelen aan de mogelijkheid van het intact blijven van verlangens na de dood (tabel 2).

Tabel 2: Reacties van kinderen

Quotes
1. Jesse (11): <i>"Ik weet het niet, haar familie was heel groot dus ze kon niet tegen iedereen praten. En ze kon niet iets van iedereen verwachten..."</i>
2. Kay (11): <i>"Dat kan misschien nog wel, maar ik denk dat dat niet snel kan. Denk dat dat niet kan, maar ook wel."</i>

Geconcludeerd kan worden dat het merendeel van de kinderen ervan overtuigd is dat verlangens na de dood intact blijven. Daarnaast waren er ook enkele kinderen die twijfelden aan de mogelijkheid om te verlangen na de dood. Er waren geen kinderen die expliciet aangaven dit onmogelijk te achten.

4.2 Perceptuele wereld

Het thema *perceptuele wereld* heeft betrekking op het functioneren van de zintuigen van een overledene. De gelijknamige code heeft de basis gevormd voor dit thema. Uit de analyse van de resultaten blijkt dat sommige kinderen ervan overtuigd zijn dat een overledene de nabestaanden nog kan zien (tabel 3).

Tabel 3: Reacties van kinderen

Quotes
1. Anna (10): <i>“Nee dat niet, maar oma kan Babou wel zien.”</i>
2. Coen (10): <i>“Dat je gewoon door die ogen heen kan kijken.”</i>
3. Miriam (10): <i>“Dan dacht ik van dat het zo zou kunnen zijn dat er twee geesten hier mee luisteren en dat die oma dan zo vanaf de hemel zit mee te kijken.”</i>

Daarnaast blijken sommige kinderen te denken dat de overledene de nabestaande kan horen (tabel 4).

Tabel 4: Reacties van kinderen

Quotes
1. Coen (10): <i>“Ja, ook” (In antwoord op de vraag: Denk je ook bijvoorbeeld dat je uit de hemel nog dingen kan horen?)</i>
2. Thijs (11): <i>“Ehm... omdat ze naar hem luistert daarboven..”</i>
3. Jesse (11): <i>“Denk alleen als ze ernaar luistert want als ze ergens anders mee bezig is, dan denk ik het niet.”</i>
4. Tarick (10): <i>“Gewoon dat haar geest dichtbij hem is, dan kan ze hem horen.”</i>

De overige kinderen vermelden niet expliciet dat zij erin geloven dat de werking van bepaalde zintuigen na de dood intact blijft of maken kenbaar hier niet in te geloven (tabel 5).

Tabel 5: Reacties van kinderen

Quotes
1. Kay (11): <i>“Dan zie je niks, dan voel je niks, dan hoor je niks. Dan kan je niks doen. Dan ben je eigenlijk gewoon dood, dan kan je niks meer doen.”</i>
2. Bram (10): <i>“*instemmende* Uhuhm.”</i> (In antwoord op de vraag: Oma kan dus niets meer horen?)
3. Evelien (11): <i>“Dat kan oma in principe niet horen.”</i>

Geconcludeerd kan worden dat het overgrote deel van de kinderen ervan overtuigd is dat de werking van bepaalde zintuigen na de dood intact blijft. Daarbij verschillen de kinderen onderling wel in welk zintuig zij denken dat na het overlijden blijft functioneren. De zintuigen die door de kinderen het meest zijn benoemd, zijn zien en horen. Tot slot blijkt een minderheid van de kinderen niet te geloven in het intact blijven van de zintuigen.

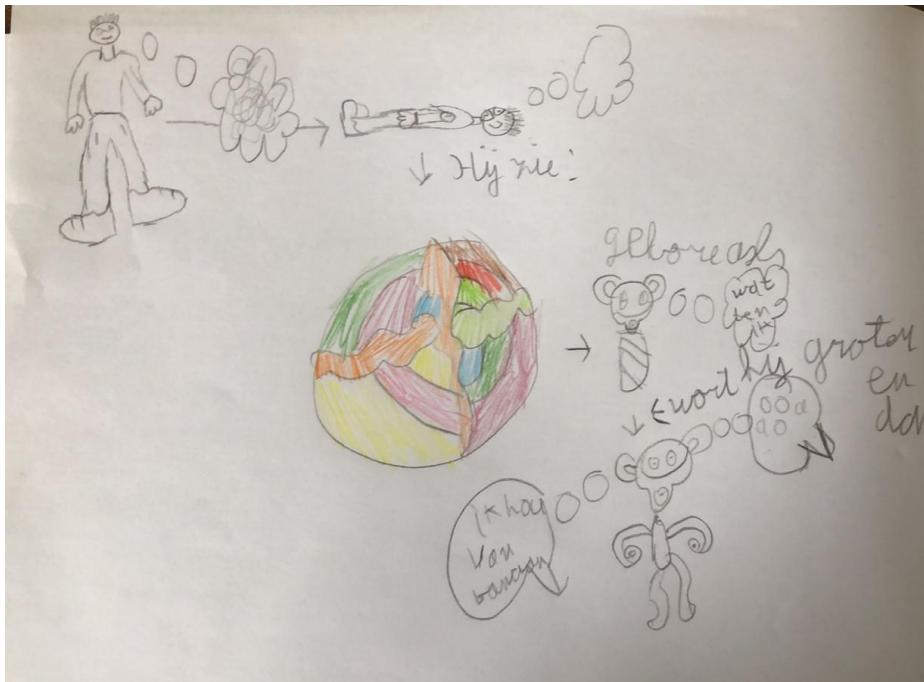
4.3 Reïncarnatie

Het thema *reïncarnatie* gaat in op hoe kinderen tegenover reïncarnatie staan. De gelijknamige code heeft de basis gevormd voor dit thema. Uit de analyse van de resultaten blijkt dat sommige kinderen overtuigd zijn van de mogelijkheid tot reïncarneren als dier (tabel 6).

Tabel 6: Reacties van kinderen

Quotes
1. Anna (10): <i>“Het kan ook zijn dat die oma in die neushoorn is en dat die daarom de stad in gaat.”</i>
2. Coen (10): <i>“Volgens mij ga ik een mens tekenen en die gaat dan dood en die verandert dan in een dier.”</i>
3. Kay (11): <i>“Ja, en dat ze dan die vis is geworden, en daarom zwemt hij zo voor in het water.”</i>
4. Thijs (11): <i>“Het kan, wel misschien zoiets als een dier”</i>
5. Evelien (11): <i>“Omdat hij ook eigenlijk die geest van oma in een dier ziet.”</i>

Eveneens tekende Coen de wedergeboorte van een mens (afbeelding 1).

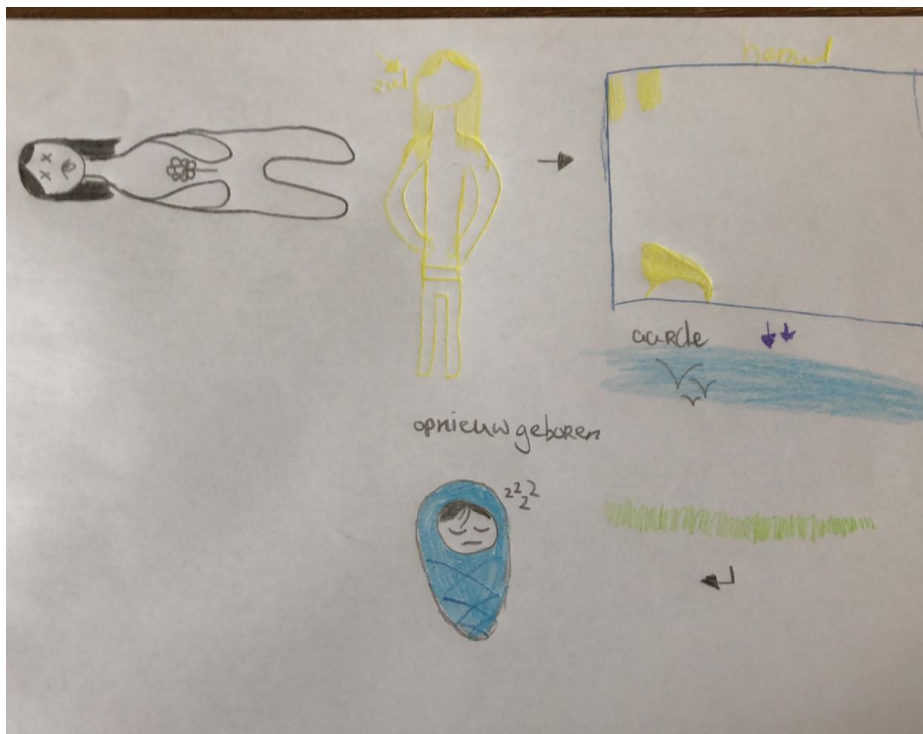
Afbeelding 1: Tekening Coen

Verder denken sommige kinderen dat een overledene kan reïncarneren als mens (tabel 7).

Tabel 7: Reacties van kinderen

Quotes
1. Miriam (10): "Dat je een nieuw leven krijgt qua mens, niet qua dier."
2. Tarick (10): "Zijn gevoelens en eigenlijk zijn lichaam... niet zijn lichaam maar eigenlijk zijn geest die gaat naar een baby."
3. Hans (11): "Ik denk dat als mensen zijn overleden dat ze misschien een nieuwe persoon worden later."

Miriam heeft het proces van reïncarneren als mens geïllustreerd in haar tekening (afbeelding 2).

Afbeelding 2: Tekening Miriam

Daarnaast geven de kinderen die geloven in reïncarnatie expliciet aan ervan overtuigd te zijn dat een overledene maar één fysieke verschijningsvorm tegelijk aan kan nemen (tabel 8).

Tabel 8: Reacties van kinderen

Quotes	
1.	Coen (10): "Dat ze gewoon er één is."
2.	Evelien (11): "Ze kan niet meerdere dingen tegelijk zijn, maar ze kan wel steeds iets anders zijn."
3.	Kay (11): "Nee, want mensen kunnen ook niet meer dingen tegelijk zijn. Dus of dit mens of dat andere mens."

Jesper en Bram dachten als enige dat het niet mogelijk was om te reïncarneren (tabel 9).

Tabel 9: Reacties van kinderen

<i>Quotes</i>	
1.	Bram (10): <i>“Nee, maar heb wel gehoord dat ze dan in een dier terugkomt.” (in antwoord op de vraag: Is dat mogelijk dat iemand die overleden is weer terugkomt naar de aarde?)</i>
2.	Bram (10): <i>“Nee.”</i> (in antwoord op de vraag: Geloof je erin dat iemand als dier terugkomt?)
3.	Jesper (10): <i>“Het kan wel dat hij dat denkt, maar niet in het echt.”</i>

Geconcludeerd kan worden dat de meeste kinderen overtuigd zijn van de mogelijkheid van reïncarnatie. Binnen deze groep denkt het overgrote deel van de kinderen dat een overledene eerder reïncarneert als dier, dan als mens. Daarnaast zijn er ook kinderen die beide mogelijk achten. Verder blijken sommige kinderen te variëren in hun antwoorden omtrent dit thema; waar zij bijvoorbeeld denken dat de oma in het boek een vogel kan zijn geworden, ontkennen zij de mogelijkheid hiervan later. Waar zij consistent in waren, is dat een overledene volgens hen maar in één verschijningsvorm tegelijkertijd terug kan keren. Enkele kinderen waren er tot slot van overtuigd dat reïncarnatie niet mogelijk is.

4.4 Continuing bonds

Onderzocht is ook of de kinderen denken dat het mogelijk is om een emotionele band te onderhouden met een dierbare overledene. De codes *continuing bonds* en *locatie van een overledene* vormen samen dit thema. Uit de analyse van de resultaten is voortgekomen dat sommige kinderen ervan overtuigd zijn dat een dierbare overledene als dichtbij ervaren kan worden in het hart of in het hoofd van de nabestaanden (tabel 10).

Tabel 10: Reacties van kinderen

Quotes
1. Coen (10): <i>"Dan is het dichtbij in je hoofd."</i>
2. Miriam (10): <i>"In zijn hart."</i>
3. Jesse (11): <i>"Ehm, net zoals God altijd dichtbij is bij jou. Gewoon in je hoofd."</i>
4. Thijs (11): <i>"In zijn gedachten."</i>
5. Tarick (10): <i>"Gewoon als hij z'n ogen dicht doet."</i>
6. Jesper (10): <i>"Dat ze in je hart zit."</i>
7. Evelien (11): <i>"In zijn gedachten."</i>

De overige kinderen geven aan er niet van overtuigd te zijn dat een overledene nog als dichtbij ervaren kan worden of twijfelen hieraan. Voorts blijkt uit de data-analyse dat sommige kinderen ervan overtuigd zijn dat de overledene tekens kan geven aan de nabestaande. Binnen deze groep kinderen denken sommige dat een overledene een teken kan geven door de natuur aan te sturen. Dit vertaalt zich bijvoorbeeld in het schudden van bomen of in dieren die worden geïnstrueerd om een teken te geven (tabel 11).

Tabel 11: Reacties van kinderen

Quotes
1. Anna (10): <i>"Hele grote voorwerpen zoals bomen, bijvoorbeeld dat schudden dan vallen er blaadjes naar beneden en komt er bijvoorbeeld een blaadje precies op Babou zijn schouder of precies op het plekje waar Babou zit komt een windvlaagje langs."</i>
2. Miriam (10): <i>"Dat die oma in dat vogeltje of aapje zijn oor heeft gefluisterd om hem lastig te vallen, zodat hij het misschien door kan hebben."</i>
3. Vincent (11): <i>"Eigenlijk denkt hij gewoon dat zij de natuur naar hem stuurt van; Ik ben dichtbij je. Maar dat eigenlijk, de dieren willen je helpen misschien. Dat ze daar iets mee doet."</i>

Daarnaast beweren sommige kinderen dat een overledene tekens kan geven op momenten of in situaties die een gedeelde betekenis hebben voor de nabestaande en overledene (tabel 12).

Tabel 12: Reacties van kinderen

Quotes
1. Coen (10): <i>“Als ze bijvoorbeeld samen sjoelden, dan gaat ineens heel dat sjoelbord schuiven en zo.”</i>
2. Miriam (10): <i>“een kussen oppakken en dat laten zweven of een deksel van een pan laten bewegen.”</i>

Andere kinderen zijn ervan overtuigd dat het niet mogelijk is voor de overledene om een teken te geven (tabel 13).

Tabel 13: Reacties van kinderen

Quotes
1. Kay (11): <i>“Nee ik denk het niet.”</i>
2. Bram (10): <i>“Nee.”</i> (In antwoord op de vraag: Kan Babu nog tekens krijgen van zijn oma?)

Tot slot heeft de data-analyse inzicht gegeven in waar kinderen denken dat een overledene terecht komt. Sommige kinderen denken dat een overledene naar de hemel of hel gaat. Daarbij zijn er kinderen die de nuance aanbrengen dat het lichaam niet naar de hemel gaat, maar de geest of ziel (tabel 14).

Tabel 14: Reacties van kinderen

Quotes
1. Anna (10): <i>““En ben je gemeen geweest dan ga je naar de hel, dan kan je niet meer terug. Maar is diegene lief geweest, dan kan die gewoon naar een fijnere wereld.”</i>
2. Miriam (10): <i>“Meestal als je doodgaat, ga je naar de hemel. Maar je gaat niet als mens naar de hemel toe. Dan word je eigenlijk een geest en ga je naar de hemel.”</i>
3. Jesse (11): <i>“De hemel.”</i>
4. Thijs (11): <i>“In de hemel.”</i>
5. Tarick (10): <i>“In de hemel.”</i>
6. Jesper (10): <i>“In de hemel”</i>

Ook zien sommige kinderen het als mogelijk dat een overledene terugkeert naar een lievelingsplek (tabel 15).

Tabel 15: Reacties van kinderen

Quotes
1. Coen (10): <i>“Een geheime lievelingsplek waar die oma over verteld had.”</i>
2. Anna (10): <i>“Ze kan naar haar lievelingsplek gaan.”</i>

Tot slot waren er ook kinderen die beweren dat een overledene nergens heengaat (tabel 16).

Tabel 16: Reacties van kinderen

Quotes
1. Evelien (11): <i>“Het klinkt een beetje stom maar als iemand doodgaat, denk ik echt zelf, dat die gewoon echt dood is. Die komt niet meer terug, is echt gewoon dood. Klaar is Kees. Niet een geest, een dier of de hemel.”</i>
2. Hans (11): <i>“Nee ze is echt dood.”</i>

Geconcludeerd kan worden dat het overgrote deel van de kinderen ervan overtuigd is dat de nabestaanden een overledene nog als dichtbij kunnen ervaren. Hoofdzakelijk achten kinderen dit mogelijk door de nabestaande op innerlijke wijze te ervaren, in het hoofd of in het hart.

Enkele kinderen zagen het dichtbij ervaren van een overledene als onmogelijk.

Ook was de meerderheid ervan overtuigd dat een overledene tekens kan geven aan de nabestaande. Het merendeel van deze kinderen beweerde dat de overledene tekens kan geven door de natuur aan te sturen. Anderen waren ervan overtuigd dat de overledene een teken kan geven op momenten of in situaties die een gedeelde betekenis voor overledene en nabestaande hebben. Wederom waren er ook een aantal kinderen die niet geloofden dat de overledene nog een teken kon geven.

Tot slot kan geconcludeerd worden dat de kinderen over het algemeen geneigd zijn te denken dat een overledene naar de hemel gaat. Opmerkelijk is daarbij dat enkele van hen ook benoemen dat niet het lichaam, maar de geest of ziel naar de hemel (of hel) gaat na het

overlijden. Kinderen die niet overtuigd waren van het bestaan van een hemel, waren van mening dat iemand na het overlijden bijvoorbeeld naar een lievelingsplek gaat of dachten dat iemand nergens meer heen kon gaan, omdat diegene is overledene.

4.5 Rouwverwerking

Het thema rouwverwerking is eveneens onderzocht. De codes *rouwverwerking* en enkele antwoorden met de code *eigen ervaringen* vormen hiervoor de basis. Uit de data-analyse blijkt dat de kinderen doorhebben dat de protagonist rouwt en dat hij zich in de loop van het verhaal beter gaat voelen (tabel 17).

Tabel 17: Reacties van kinderen

Quotes
1. Anna (10): <i>"Dat hij wat minder verdrietig is dan eerst."</i>
2. Coen (10): <i>"Hij voelt zich wel fijner."</i>
3. Kay (11): <i>"Vrolijker, denk ik dan."</i>
4. Vincent (11): <i>"In het begin voelde hij zich eigenlijk niet goed en nu voelt hij zich heel goed."</i>

Daarnaast kunnen sommigen zich identificeren met de rouwgevoelens van de protagonist en verklaren zij hoe het kan dat nare gevoelens na een overlijden wegebben. Hoofdzakelijk denken de kinderen dat de nabestaanden afleiding moeten zoeken, de overledene moeten vergeten of mooie herinneringen op moeten halen om zich beter te voelen (tabel 18).

Tabel 18: Reacties van kinderen

Quotes
1. Hans (11): <i>"Ja gewoon afleiding, veel afleiding."</i>
2. Evelien (11): <i>"Nou ik heb ook wel eens dat huisdieren van mij zijn doodgegaan en dat ik andere dingen ging doen. Ik vond het wel heel erg, maar ik ben leuke dingen gaan doen en heb er nog wat van gemaakt en toen was ik weer blij."</i>
3. Jesse (11): <i>"Als ik leuke dingen doe dan vergeet ik dat altijd wel en het missen enzo."</i>
4. Anna (10): <i>"Toen ging ik wat anders doen en toen was ik heel snel alweer vergeten."</i>
5. Thijs (11): <i>"Als iemand overlijdt dan probeer ik het eigenlijk gewoon een beetje te vergeten. Ik heb dan niet echt iets dat ik dan afleiding probeer te zoeken."</i>
6. Coen (10): <i>"Je hoeft niet per se te gaan missen, gewoon zeg maar gewoon, vergeet die persoon en ga gewoon door met je eigen leven."</i>
7. Vincent (11): <i>"Dat hij er gewoon aan moet blijven denken. Gewoon blij blijven en dat.. gewoon goede herinneringen."</i>

Geconcludeerd kan worden dat het merendeel van de kinderen doorheeft dat de protagonist een rouwproces doorloopt, waarbij hij zich steeds beter gaat voelen. Daarnaast kunnen de meeste kinderen zich identificeren met de rouwgevoelens van de protagonist en benoemen zij hoe zij zelf rouwen om het verlies van een dierbare. De manier waarop volgens de kinderen het best gerouwd kan worden om een dierbare varieert. Hoofdzakelijk adviseren zij om afleiding te zoeken, de overledene te vergeten of om mooie herinneringen op te halen.

4.7 *Afterlife* en religie

Ook is onderzocht of religie mogelijk van invloed is op *afterlife* overtuigingen onder kinderen. De code *religie* en enkele citaten uit de codes *eigen ervaringen* en *reïncarnatie* vormen samen dit thema. Sommige kinderen hun visie op *afterlife* lijkt ingegeven te worden door hun geloof (tabel 19).

Tabel 19: Reacties van kinderen

<i>Quotes</i>	
1.	Jesse (11): <i>“Na de dood kom je in de hemel en in de hemel aanbid je God en doe je wat je maar wilt.”</i>
2.	Coen (10): <i>“Dat je opstaat. Dat je terugkomt denk ik dan weer ook.” (In antwoord op de vraag: Wat voor dingen denken ze daarover binnen jouw religie?)</i>
3.	Tarick (10): <i>“Dan ben je eigenlijk bij God.”</i>
4.	Anna (10): <i>“En dan bepaald een engel: ben jij gemeen geweest of ben je lief geweest.”</i>

Geconcludeerd kan worden dat het overgrote deel van de kinderen met een religieuze achtergrond, ideeën over *afterlife* heeft meegekregen vanuit hun religie. In hun antwoorden refereren zij aan god, de hemel, engelen of reïncarnatie.

4.8 De rol van het prentenboek

Tot slot is onderzocht welke rol het prentenboek mogelijk heeft gespeeld in de gesprekken over *afterlife*. De codes *tekst prentenboek*, *afbeeldingen prentenboek*, *eigen ervaringen*, *onderscheid visie boek en eigen visie* en enkele citaten met open codes vormen de bouwstenen voor dit thema. Uit de data-analyse is gebleken dat het prentenboek de kinderen gespreksstof geeft, waarbij sommige van hen een expliciet onderscheid maken tussen hun eigen visie en de verhaallijn (tabel 20).

Tabel 20: Reacties van kinderen

Quotes
1. Coen (10): <i>"Ja ze zeggen in de hemel, maar dat geloof ik niet snel."</i>
2. Miriam (10): <i>"Nou ik denk niet echt dat je een dier wordt, ik denk dat als de mens doodgaat, dat je dan een ander mens wordt en dat je als dier doodgaat, dat je dan een dier wordt."</i>
3. Jesse (11): <i>"In het echt denk ik niet dat mensen die dood zijn tekens kunnen geven. In het verhaaltje denk ik wel, want in verhaaltjes kan alles."</i>
4. Jesper (10): <i>"Ja, dat kan wel maar in het echt niet."</i>

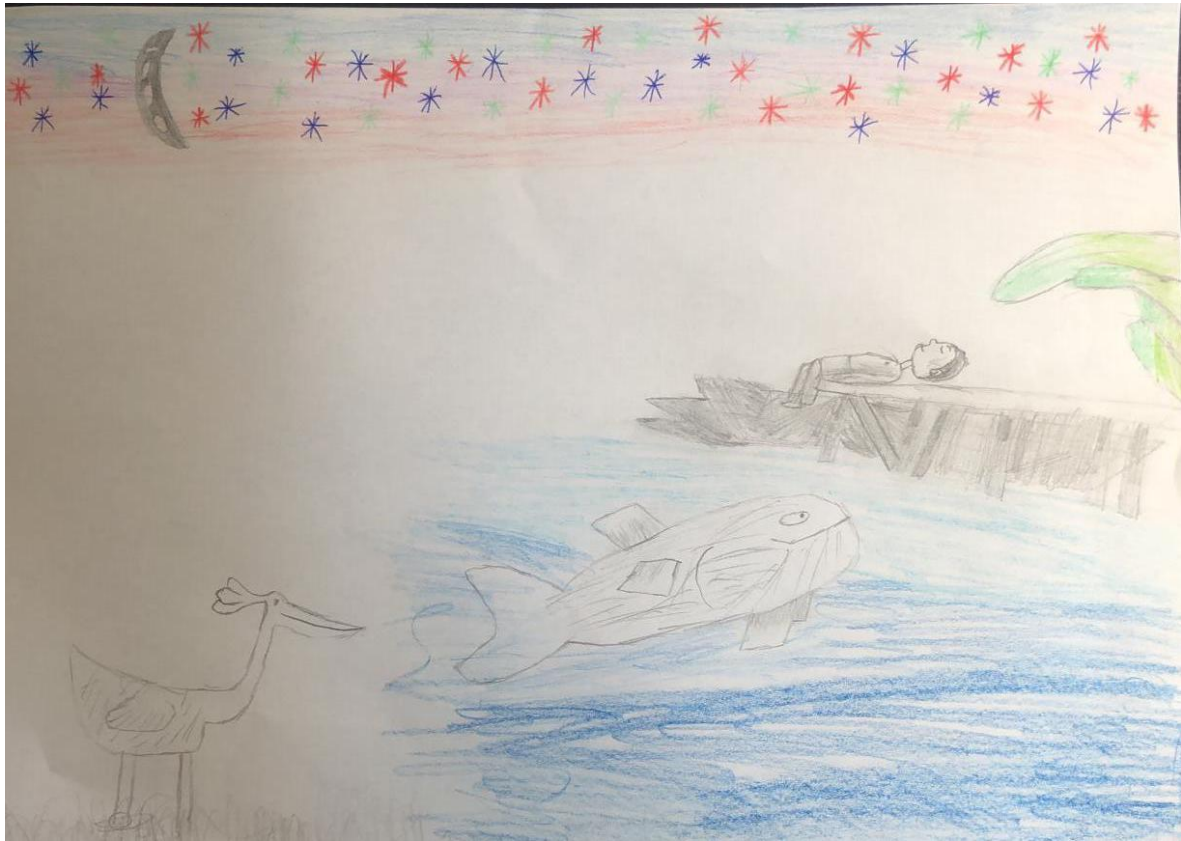
Ook lijkt het boek sommige kinderen te stimuleren om te spreken over eigen ervaringen met de dood (tabel 21).

Tabel 21: Reacties van kinderen

Quotes
1. Miriam (10): <i>"Bij mijn grote opa. Eerst had ik het gevoel alsof het verloren was en dat het niet meer goed zou komen en nu heb ik het gevoel dat hij bij mij is in mijn hart en dat ik weer alles kan doen."</i>
2. Anna (10): <i>"Ja die is pasgeleden overleden in quarantaine."</i>
3. Coen (10): <i>"Die was overleden, ik kende haar niet goed, maar ze was wel heel lief. En toen dacht ik: dat is wel jammer."</i>
4. Jesse (11): <i>"Ik zat op school en opeens haalde me vader me op. Ik vroeg me af: Papa waarom ben jij hier? En toen zei hij: Sorry Jesse, maar mama is er niet omdat die naar oma is want oma is dood."</i>
5. Bram (10): <i>"We hadden een konijn Snuffie, maar die moest ingeslapen worden."</i>
6. Jesper (10): <i>"Toen m'n opa was overleden."</i>
7. Hans (11): <i>"Ik realiseer nog steeds niet dat mijn oma dood is, terwijl het anderhalve week geleden was."</i>

Verder lijken sommige kinderen ook geïnspireerd te raken door het narratief in *Altijd dichtbij*. Dit wordt voornamelijk zichtbaar bij het bekijken van de tekeningen van Coen en Vincent

(afbeelding 1- en 3). Beide laten in hun tekening (elementen van) het verhaal uit het prentenboek terugkomen.

Afbeelding 3: Tekening Vincent

Geconcludeerd kan worden dat *Altijd dichtbij* een geschikt hulpmiddel is bij gespreksvoering met kinderen over de dood en *afterlife*. Bij de meeste kinderen leidde het boek tot veel gespreksstof. Sommige kinderen laten ook expliciet weten wanneer hun visie afwijkt van de verhaallijn, echter doen niet alle kinderen dit. Verder kunnen de meeste kinderen zich identificeren met de protagonist en stimuleert het boek hen te spreken over eigen ervaringen met de dood. Tot slot lijkt het prentenboek sommige kinderen op nieuwe inzichten te brengen. In hun tekening omtrent wat er gebeurt na de dood, verwerken zij elementen van het prentenboek.

5.0 Discussie en conclusie

In deze studie wordt ingegaan op de vraag hoe kinderen van 10- tot 12 jaar uiting geven aan het begrip *afterlife* aan de hand van het prentenboek *Altijd dichtbij*. Vanuit de studie van Kenyon (2001) is de verwachting dat het merendeel van de 10- tot 12-jarigen een volwassen begrip van de dood heeft ontwikkeld. Volgens Harris (2011) lijdt volledig begrip van de biologische feiten rondom de dood tot het vormen van een alternatief doodskoncept waarin bepaalde vormen van leven na de dood wel mogelijk geacht worden. De verwachting is dat de kinderen open staan voor de mogelijkheid van een *afterlife* in enigerlei vorm. Bovendien wordt verwacht dat religie en ervaringen met de dood, kinderen hun visie op het begrip *afterlife* beïnvloeden (Giménez & Harris, 2005; Benore & Park, 2004).

Verder is de verwachting vanuit de studie van Bering et al. (2005) dat kinderen eerder geneigd zijn te denken dat verlangens na de dood intact blijven, dan de werking van de zintuigen. Ook wordt verwacht dat kinderen trachten een emotionele band te onderhouden met een overledene, om zo het overlijden van een dierbare effectief te kunnen verwerken (Benore & Park, 2004).

Vanuit de studie van Das et al. (2018) is de verwachting dat narratieven een zinvolle bijdrage kunnen leveren aan gesprekken met kinderen over de dood. Uit onderzoek naar specifiek prentenboeken omtrent de dood is gebleken dat het lezen hiervan kinderen kan voorbereiden op een overlijdensgeval in het echte leven (Handy, 2017).

5.1 Discussie

In lijn met de theorie van Harris (2011) zijn de meeste kinderen, ondanks hun volledige begrip van de dood, geneigd om sommige implicaties hiervan te negeren. Het merendeel van de kinderen gaf namelijk aan te geloven in de mogelijkheid om te verlangen na de dood, dat bepaalde zintuigen van een overledene nog functioneren, dat reïncarnatie mogelijk is en dat het voor nabestaanden op enigerlei wijze mogelijk is om een emotionele band te onderhouden met een overledene. Dergelijke overtuigingen staan haaks op de sub-concepten van het biologische doodskoncept. Een duidelijke minderheid van de kinderen ontkracht de mogelijkheid van *continuing bonds* en reïncarnatie aan de hand van het biologische doodskoncept. Mogelijk ontwikkelen kinderen dus naast het biologische doodskoncept een alternatief doodskoncept, waarin bepaalde vormen van *afterlife* mogelijk zijn. Daarbij kunnen beide concepten mogelijk naast elkaar bestaan.

Het gegeven dat het overgrote deel van de kinderen met een religieuze achtergrond refereert aan god, de hemel, engelen of reïncarnatie, sluit aan op eerder onderzoek. Volgens Giménez en Harris (2005) worden kinderen namelijk vanuit hun geloof geconfronteerd met de overtuiging dat de dood niet het einde van het leven markeert, hetgeen de ontwikkeling van *afterlife* overtuigingen zou stimuleren. Echter is het lastig om vast te stellen of de opvattingen van de kinderen daadwerkelijk het gevolg zijn van hun religieuze achtergrond. Het overgrote deel van de kinderen die niet in aanraking komen met religieuze overtuigingen (niet vanuit huis en niet op school) geeft namelijk ook aan te geloven in de hemel en in reïncarnatie. Daarnaast gaven ook enkele kinderen die een geloof aanhangen waarbij doorgaans niet in reïncarnatie geloofd wordt aan, te geloven in reïncarnatie. Toekomstig onderzoek zal uit moeten wijzen wat de exacte relatie is tussen *afterlife* overtuigingen onder kinderen en religie.

De bevinding dat nagenoeg alle kinderen het mogelijk achten om een overledene als dichtbij te ervaren, tekens van de overledene te ontvangen en dat zij ervan overtuigd zijn dat een overledene naar de hemel gaat, kan mogelijk verklaard worden aan de hand van de studie van Silverman et al. (1992). Hieruit blijkt dat kinderen trachten *continuing bonds* te vormen in een poging om effectief met een verlies om te gaan. Op Tarick na, hebben alle kinderen ervaring met de dood. Op basis hiervan kan gesuggereerd worden dat de kinderen *continuing bonds* als mogelijk zien, omdat zij zelf ook een dergelijke band geprobeerd hebben te vormen met hun overleden naasten. Wederom is het lastig om te bepalen in hoeverre de persoonlijke ervaringen van de kinderen hun visie op *continuing bonds* heeft beïnvloed. Tarick gaf namelijk ook antwoorden waaruit op valt te maken dat hij het vormen van een emotionele band met een overledene als mogelijk ziet. Toekomstig onderzoek zal meer inzicht moeten verschaffen in het verband tussen de vorming van *afterlife* overtuigingen bij kinderen en diens ervaringen met de dood.

Het merendeel van de kinderen bleek ervan overtuigd te zijn dat een overledene nog bepaalde dingen van de nabestaanden verlangt. Dit is lijn met de theorie van Bering et al. (2005). Deze studie toont een soortgelijk percentage kinderen dat overtuigd was van het na de dood intact blijven van verlangens. Het merendeel van de kinderen gaf aan te geloven dat een overledene ook na de dood nog dingen zoals flink zijn en gezond eten van de nabestaanden kan verlangen. Dergelijke overtuigingen druisen in tegen het sub-concept beëindiging. Mogelijk verklaren de kinderen de mogelijkheid van het hebben van verlangens na de dood, aan de hand van een alternatief doodskoncept, conform de theorie van Harris (2011).

De bevinding dat het merendeel denkt dat bepaalde zintuigen na de dood hun functie behouden, wijkt af van de resultaten van Bering et al. (2005). In deze studie gaf ongeveer 85% van de kinderen aan dat de zintuigen na het overlijden hun functie verliezen. In de huidige studie waren de kinderen voornamelijk ervan overtuigd dat een overledene nog mee kan luisteren en/of -kijken met de nabestaanden. Deze bevinding is daarmee meer in lijn met onderzoek van Silverman et al. (1992). In deze studie gaf namelijk de meerderheid aan te geloven dat hun overleden ouder met hen meekeek. Hoewel niemand uit de onderzoeksgroep een ouder heeft verloren, hebben zij op Tarick na wel allemaal ervaring met

de dood. Mogelijk beïnvloeden dergelijke ervaringen, hun visie op of een overledene hen al dan niet kan zien of horen. Dit is echter lastig vast te stellen, gezien Tarick ook aangeeft dat de overledene de nabestaanden kan horen. Toekomstig onderzoek zou opheldering moeten geven over de invloed van verlieservaringen op de ontwikkeling van *afterlife* overtuigingen bij kinderen.

Opmerkelijk was het grote aantal kinderen dat overtuigd was van de mogelijkheid van reïncarnatie. Conform de definitie van Stevenson (1980), zien zij het als mogelijk dat de mens na het overlijden het lichaam verlaat, om zich vervolgens te manifesteren in een ander fysiek lichaam. Het aantal kinderen dat gelooft in reïncarnatie kan deels verklaard worden aan de hand van de data uit de vragenlijst. Hieruit blijkt dat drie kinderen een geloof aanhangen, waarin geloofd wordt in reïncarnatie. Coen vertelt daarbij ook dat geloof in reïncarnatie een onderdeel is van zijn religie. Echter gaf het merendeel van de kinderen die vanuit hun religie niet in aanraking komen met reïncarnatie, eveneens aan te geloven in reïncarnatie. Mogelijk is religie dus niet de enige factor die kinderen hun denken over reïncarnatie beïnvloed. Nader onderzoek naar de relatie tussen religie en geloof in reïncarnatie onder kinderen zal hier meer duidelijkheid in moeten verschaffen.

De bevinding dat een groot aantal kinderen zich kan identificeren met de rouwgevoelens van de protagonist kan mogelijk verklaard worden aan de hand van de verzamelde achtergrondgegevens. Hieruit blijkt dat op Tarick na, alle kinderen een dierbare hebben verloren. Mogelijk hebben zij vanwege hun verlies ervaring opgedaan met rouwen, waardoor zij de gevoelens van de protagonist beter begrijpen. Het gegeven dat Tarick zelf ook geen actieve inbreng had op dit punt bevestigt dit vermoeden. Ook gaven sommige kinderen die zich konden identificeren met de rouwgevoelens van de protagonist aan dat een nabestaande het beste kan rouwen om een persoonlijk verlies door mooie herinneringen op te halen. Dit is in lijn met theorie van Silverman et al. (1992). Uit dit onderzoek blijkt namelijk dat het ophalen van herinneringen van de overledene een activiteit is waarmee kinderen trachten een *continuing bond* te construeren met de overledene. Opvallend is dat andere kinderen aangeven dat de nabestaanden de overledene het beste kunnen vergeten. Dit staat lijnrecht tegenover de bevindingen van Silverman et al. (1992). Mogelijk proberen kinderen niet altijd een *continuing bond* te vormen in een poging om effectief met het verlies om te gaan.

De bevinding dat het narratief in *Altijd dichtbij* voor veel gespreksstof zorgt bij de kinderen is in lijn met eerder onderzoek. Volgens Das et al. (2018) kunnen narratieven namelijk een zinvolle bijdrage leveren aan gesprekken met kinderen rondom de dood. Daarbij valt op dat een aantal kinderen ook een expliciet onderscheid maken tussen hun eigen overtuigingen en wat volgens hen in lijn is met de verhaallijn van het prentenboek. Mogelijk zet het prentenboek de kinderen aan om stil te staan bij wat hun overtuigingen omtrent *afterlife* zijn, waarbij zij de boodschap van het prentenboek afwegen tegen hun eigen overtuigingen. Verder lijkt het prentenboek de kinderen ook te inspireren of op nieuwe ideeën te brengen. Dit is in lijn met de theorie van Arizpe en Styles (2016). Volgens deze studie kunnen prentenboeken kinderen namelijk nieuwe kennis bijbrengen.

5.2 Beperkingen en toekomstig onderzoek

Dit kwalitatieve onderzoek kent enkele beperkingen. Ten eerste heeft de situatie rondom het coronavirus ertoe geleid dat het lastig, tot niet mogelijk was om via basisscholen participanten te werven. Hierdoor waren de onderzoekers genooddaakt om via het eigen netwerk participanten te vinden, wat uiteindelijk vertraging heeft opgeleverd. Ten tweede heeft het prentenboek *Altijd dichtbij* als onderzoeksmateriaal gediend. Het prentenboek zorgde voor veel gespreksstof bij de kinderen, waarbij de kinderen dikwijls inconsistent waren in hun antwoorden omtrent waar zij nu wel- en niet in geloven. Hoewel sommige kinderen expliciet aangaven, wanneer hun eigen visie afweek van hetgeen gecommuniceerd door het prentenboek, deden niet alle kinderen dit. Dit heeft het bemoeilijkt om onderscheid te maken tussen de daadwerkelijke overtuigingen van de kinderen- en antwoorden die volgens hen goed in de verhaallijn van het prentenboek pasten. Dit kan mogelijke gevolgen hebben voor de resultaten van deze studie.

Voor toekomstig onderzoek wordt geadviseerd om een prentenboek te gebruiken dat zich focust op één of een meer beperkt aantal vormen van *afterlife*. Op deze manier kan er meer diepgang gezocht worden in de interviews om zo meer tot de kern van de overtuigingen van de kinderen te komen. Op basis van de huidige bevindingen is het namelijk lastig vast te stellen welke van de door de kinderen gegeven antwoorden het beste weergeven hoe zij daadwerkelijk uiting geven aan het begrip *afterlife*. Dit vereist nader onderzoek. In toekomstig

onderzoek kan wederom gebruik gemaakt worden van kindertekeningen. Geadviseerd wordt om de kinderen voorafgaand aan de interviews te laten tekenen. Door het getekende vervolgens te vergelijken met de input uit interviews, kan de tekening fungeren als een soort nulmeting. Hoewel de tekeningen tot nieuwe inzichten hebben geleid was het in het huidige onderzoek lastig te bepalen hoe de tekeningen zich verhouden tot de daadwerkelijke overtuigingen van de kinderen. Tot slot zou het waardevol zijn om in toekomstig onderzoek de focus te leggen op een groter aantal participanten, een jongere- of juist oudere onderzoeksgroep en kinderen met diverse religieuze achtergronden. Op deze manier kunnen bevinden mogelijk gegeneraliseerd worden. Het huidige onderzoek zou als basis voor toekomstig onderzoek kunnen dienen.

5.3 Conclusie

Op basis van de gesprekken die met de kinderen zijn gevoerd aan de hand van *Altijd dichtbij*, kan geconcludeerd worden dat ondanks hun volledige begrip van de dood, de meeste kinderen geneigd zijn om te denken dat een overledene nog bepaalde dingen van de nabestaanden kan verlangen, zij ervan overtuigd zijn dat een overledene nog mee kan kijken- en luisteren met de nabestaanden, zij het mogelijk achten om na de dood een *continuing bond* te onderhouden met de overledene en dat zij open staan voor de mogelijkheid van reïncarnatie. Een kanttekening hierbij is dat de kinderen onderling wel verschillen in de manieren waarop zij voornoemde vormen van *afterlife* mogelijk achten.

Daarnaast blijkt het prentenboek *Altijd dichtbij* een geschikt middel om op een leeftijd passende manier met kinderen in gesprek te gaan over *afterlife*, rouw en de dood. Het prentenboek gaf de kinderen zichtbaar gespreksstof waardoor het mogelijk was om uitgebreid met hen in gesprek te gaan. Daarbij geven sommige kinderen ook aan wanneer zij zich kunnen identificeren met de protagonist of juist wanneer zij een andere visie hebben dan hetgeen weergegeven in het prentenboek. Niet alle kinderen deden dit echter, hetgeen het lastig maakt om het verschil vast te stellen tussen wat de kinderen op dat moment plausibel vinden om te antwoorden gezien de inhoud van het prentenboek en wat zij daadwerkelijk zelf denken. Dit heeft overigens geen gevolgen voor de geschiktheid van het prentenboek als hulpmiddel bij gespreksvoering met kinderen over de dood, rouw en de *afterlife*.

Literatuurlijst

AdLit. (2016). *Methodegids voor onderzoek bij kinderen en jongeren*.

Geraadpleegd van <http://www.adlit.be/rapporten>

Arizpe, E., & Styles, M. (2016). *Children Reading Picturebooks*. Routledge.

Astuti, R., & Harris, P. L. (2008). Understanding Mortality and the Life of the Ancestors in Rural Madagascar. *Cognitive Science*, 32(4), 713–740.

<https://doi.org/10.1080/03640210802066907>

Benore, E. R., & Park, C. L. (2004). Death-Specific Religious Beliefs and Bereavement: Belief in an Afterlife and Continued Attachment. *International Journal for the Psychology of Religion*, 14(1), 1–22. https://doi.org/10.1207/s15327582ijpr1401_1

Bering, J. M. (2006). The folk psychology of souls. *Behavioral and Brain Sciences*, 29(5), 453–462. <https://doi.org/10.1017/s0140525x06009101>

Bering, J. M., & Bjorklund, D. F. (2004). The Natural Emergence of Reasoning About the Afterlife as a Developmental Regularity. *Developmental Psychology*, 40(2), 217–233. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.40.2.217>

Bering, J. M., Blasi, C. H., & Bjorklund, D. F. (2005). The development of afterlife beliefs in religiously and secularly schooled children. *British Journal of Developmental Psychology*, 23(4), 587–607. <https://doi.org/10.1348/026151005x36498>

Boyatzis, R. E. (1998). *Transforming qualitative information: Thematic analysis and code development*. Sage Publications, Inc.

Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77–101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>

- Brent, S. B., & Speece, M. W. (1993). "Adult" conceptualization of irreversibility: Implications for the development of the concept of death. *Death Studies*, 17(3), 203–224.
<https://doi.org/10.1080/07481189308252618>
- Brent, S. B., Speece, M. W., Lin, C., Dong, Q., & Yang, C. (1996). The Development of the Concept of Death among Chinese and U.S. Children 3–17 Years of Age: From Binary to "Fuzzy" Concepts? *OMEGA - Journal of Death and Dying*, 33(1), 67–83.
<https://doi.org/10.2190/27l7-g7q1-dy5q-j9f3>
- Cox, M., Garrett, E., & Graham, J. A. (2005). Death in Disney Films: Implications for Children's Understanding of Death. *OMEGA - Journal of Death and Dying*, 50(4), 267–280.
<https://doi.org/10.2190/q5vl-klf7-060f-w69v>
- Das, E., Elzen, N., Broers, D., & Hoppener, M. (2018). Hoe een Virtuele Vriend Tandenpoetsen Leuker Maakt. Een Empirische Test van Narratieve Overtuigingsprocessen bij Kinderen. *Tijdschrift Voor Communicatiewetenschap*, 46, 139-153.
- Ghayas, S., & Batool, S. S. (2016). Construction and Validation of Afterlife Belief Scale for Muslims. *Journal of Religion and Health*, 56(3), 861–875.
<https://doi.org/10.1007/s10943-016-0258-z>
- Gibbs, S. E. C., Sharp, K. C., & Petrun, C. J. (1985). The Effects of Age, Object, and Cultural/Religious Background on Children's Concepts of Death. *OMEGA - Journal of Death and Dying*, 15(4), 329–346. <https://doi.org/10.2190/7g00-r9ld-x74y-1w5m>
- Gilbert, K. R. (2002). Taking A Narrative Approach to Grief Research: Finding Meaning in Stories. *Death Studies*, 26(3), 223–239. <https://doi.org/10.1080/07481180211274>

- Giménez, M., & Harris, P. (2005). Children's Acceptance of Conflicting Testimony: The Case of Death. *Journal of Cognition and Culture*, 5(1–2), 143–164.
<https://doi.org/10.1163/1568537054068606>
- Gross, J., & Hayne, H. (1998). Drawing facilitates children's verbal reports of emotionally laden events. *Journal of Experimental Psychology: Applied*, 4(2), 163–179.
<https://doi.org/10.1037/1076-898x.4.2.163>
- Handy, B. (2017, 11 augustus). *How to Talk to Kids About Death, According to Picture Books*. The New Yorker. <https://www.newyorker.com/books/page-turner/how-to-talk-to-kids-about-death-according-to-picture-books>
- Harris, P. L. (2011). Conflicting Thoughts about Death. *Human Development*, 54(3), 160–168.
<https://doi.org/10.1159/000329133>
- Harris, P. L., & Koenig, M. A. (2006). Trust in Testimony: How Children Learn About Science and Religion. *Child Development*, 77(3), 505–524. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8624.2006.00886.x>
- Hood, R. W., & Morris, R. J. (1983). Toward a Theory of Death Transcendence. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 22(4), 353. <https://doi.org/10.2307/1385773>
- Jackson, M., & Colwell, J. (2001). Talking to children about death. *Mortality*, 6(3), 321–325.
<https://doi.org/10.1080/13576270120082970>
- Kenyon, B. L. (2001). Current Research in Children's Conceptions of Death: A Critical Review. *OMEGA - Journal of Death and Dying*, 43(1), 63–91. <https://doi.org/10.2190/0x2b-b1n9-a579-dvk1>
- Klass, D. (1993). The Inner Representation of the Dead Child and the World Views of Bereaved Parents. *OMEGA - Journal of Death and Dying*, 26(4), 255–272.
<https://doi.org/10.2190/geym-bqwn-9n98-23y5>

- Kwant, A. (2011). *Geraakt door prentenboeken*. Eburon.
- Lifton, R. J. (1979). *The broken connection: On death and the continuity of life*. New York: Simon & Schuster.
- Longbottom, S., & Slaughter, V. (2018). Sources of children's knowledge about death and dying. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 373(1754), 20170267. <https://doi.org/10.1098/rstb.2017.0267>
- Misailidi, & Kornilaki. (2015). Development of Afterlife Beliefs in Childhood: Relationship to Parent Beliefs and Testimony. *Merrill-Palmer Quarterly*, 61(2), 290. <https://doi.org/10.13110/merrpalmquar1982.61.2.0290>
- O'Neill, D. K., & Chong, S. (2001). Preschool Children's Difficulty Understanding the Types of Information Obtained through the Five Senses. *Child Development*, 72(3), 803–815. <https://doi.org/10.1111/1467-8624.00316>
- Ozorak, E. W. (1989). Social and Cognitive Influences on the Development of Religious Beliefs and Commitment in Adolescence. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 28(4), 448. <https://doi.org/10.2307/1386576>
- Paul, S. (2019). Is Death Taboo for Children? Developing Death Ambivalence as a Theoretical Framework to Understand Children's Relationship with Death, Dying and Bereavement. *Children & Society*, 33(6), 556–571. <https://doi.org/10.1111/chso.12352>
- Root, B. L., & Exline, J. J. (2014). The Role of Continuing Bonds in Coping With Grief: Overview and Future Directions. *Death Studies*, 38(1), 1–8. <https://doi.org/10.1080/07481187.2012.712608>

- Rubin, S. S. (1985). The resolution of bereavement: A clinical focus on the relationship to the deceased. *Psychotherapy: Theory, Research, Practice, Training*, 22(2), 231–235.
<https://doi.org/10.1037/h0085499>
- Schuchter, S. R. (1986). *Dimensions of grief: Adjusting to the death of a spouse*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Schoenrade, P. A. (1989). When I Die. . . *Personality and Social Psychology Bulletin*, 15(1), 91–100. <https://doi.org/10.1177/0146167289151009>
- Silverman, P. R., Nickman, S., & Worden, J. W. (1992). Detachment revisited: The child's reconstruction of a dead parent. *American Journal of Orthopsychiatry*, 62(4), 494–503. <https://doi.org/10.1037/h0079366>
- Silverman, S. M., & Silverman, P. R. (1979). Parent-Child Communication in Widowed Families. *American Journal of Psychotherapy*, 33(3), 428–441.
<https://doi.org/10.1176/appi.psychotherapy.1979.33.3.428>
- Sipe, L. R. (1998). How picture books work: A semiotically framed theory of textpicture relationships. *Children's Literature in Education*, 29(2), 97–108.
<https://doi.org/10.1023/a:1022459009182>
- Slaughter, V., & Griffiths, M. (2007). Death Understanding and Fear of Death in Young Children. *Clinical Child Psychology and Psychiatry*, 12(4), 525–535.
<https://doi.org/10.1177/1359104507080980>
- Smith, P. C., Range, L. M., & Ulmer, A. (1992). Belief in Afterlife as a Buffer in Suicidal and other Bereavement. *OMEGA - Journal of Death and Dying*, 24(3), 217–225.
<https://doi.org/10.2190/hme4-g1xe-9hxl-tj96>
- Stevenson, I. (1980). *Twenty Cases Suggestive of Reincarnation*. Amsterdam University Press.

- Stroebe, M., Gergen, M. M., Gergen, K. J., & Stroebe, W. (1992). Broken hearts or broken bonds: Love and death in historical perspective. *American Psychologist*, 47(10), 1205–1212. <https://doi.org/10.1037/0003-066x.47.10.1205>
- Stroebe, M., & Schut, H. (2005). To Continue or Relinquish Bonds: A Review of Consequences for the Bereaved. *Death Studies*, 29(6), 477–494.
<https://doi.org/10.1080/07481180590962659>
- Swaen, B. (2021, 3 mei). *Wat is kwalitatief en kwantitatief onderzoek?* Scribbr.
<https://www.scribbr.nl/onderzoeksmethoden/kwalitatief-vs-kwantitatief-onderzoek/>
- Von Drasek, L. (2016). Grief in Picturebooks: An Evaluative Rubric. *Children and Libraries*, 14(4), 25. <https://doi.org/10.5860/cal.14n4.25>
- Wiseman, A. M. (2012). Summer's End and Sad Goodbyes: Children's Picturebooks About Death and Dying. *Children's Literature in Education*, 44(1), 1–14.
<https://doi.org/10.1007/s10583-012-9174-3>

Bijlage 1 - Topiclijst interviews

Voordat de vragen onderliggend aan de verschillende topics gesteld worden, zal de onderzoeker eerst bij iedere spread de vraag stellen wat de participant ziet op de illustraties.

Topic: Verlangens van de overledene

Vragen:

- Nu oma er niet meer is, denk je dat oma nog steeds wil dat Baboe flink blijft?
- Hoopt de oma van Babou dat hij altijd zijn groente op eet?
- Ken jij misschien mensen die er niet meer zijn? Zo ja? Verlangen die nog iets van jou?

Topic: Gevoelens van de nabestaande

Vragen:

- Hoe denk je dat Baboe zich voelt?
- Waarom denk je dat Baboe zich zo voelt
- Herken je het gevoel dat Baboe heeft?
- Kun je vertellen wanneer je dit gevoel had? (bij ja op vorige vraag)
- In welke situatie zou je, je zoals Babou kunnen voelen?
- Zie je een verschil in hoe Babou zich nu voelt?

Topic: Locatie van de overledene

Vragen:

- Hoe denk je zelf dat oma nog dichtbij zou kunnen zijn?
- Is de dood het einde of komt hier nog iets na?
- Kun je dat uitleggen?; waarom denk je dat?; hoe ziet het eruit? (bij antwoord in de richting van dat er nog iets na komt)

Topic: Locatie van de overledene

Vragen:

- Kan oma Baboe horen als hij haar een vraag stelt?; waarom denk je dat?
- Kan oma Baboe zien als hij haar een vraag stelt?; waarom denk je dat?
- Denk je dat er een hemel is?; Zo ja? Hoe ziet de hemel eruit?
-

Topic: Reïncarnatie

Vragen:

- Kan oma een teken geven aan Baboe? Zo ja? Hoe dan?
- Waar gaan dieren heen als ze doodgaan?
- Waarom laat de aap Baboe niet meer los?
- Is het mogelijk dat iemand die dood is weer terugkomt?

Topic: *Continuing bonds*

Vragen:

- Kan oma een teken geven aan Baboe? Zo ja? Hoe dan?
- Waarom is oma altijd dichtbij?
- Denk je dat iemand die dood is, nog steeds altijd dichtbij is?
- Is de dood het einde of komt hier nog iets na?
- Wiens gezicht denk je dat Baboe herkent?
- Baboe herkent de glimlach van zijn oma? Wat denk je daarbij?

Topic: Rouwverwerking van nabestaande

Vragen:

- Hoe voelt Baboe zich nu?
- Voelt Baboe zich nu beter dan op de eerste bladzijde? Zo ja? Waarom denk je dat, dat zo is?
- Heb je zelf wel eens een situatie meegemaakt waarin je afleiding zocht?

Topic: Overkoepelende vragen

Vragen:

- Baboe begint het te begrijpen, wat denk je dat hij begrijpt?
- Wat denk je dat er gebeurt na de dood?

Bijlage 2 - Vragenlijst in te vullen door ouder/verzorger

Beste ouder/verzorger,

Graag vragen wij u om onderstaande lijst met vragen over kenmerken van uw kind in te vullen. Deze kenmerken gebruiken wij bij het interpreteren van de verzamelde data, over hoe kinderen uiting geven aan het concept afterlife. De onderstaande vragen hebben betrekking op kenmerken die van invloed kunnen zijn op het beeld van uw kind over het concept afterlife.

Naam kind:

Geslacht kind:

Geboortedatum kind:-.....-.....

Nationaliteit kind:

Type onderwijs:

Religie:.....

In welke mate wordt het geloof aangehangen (1 = zwak, 5 = sterk)

Omcirkel: 1 – 2 – 3 – 4 – 5

Eventuele ervaringen met de dood:

.....
.....
.....

NB: Wij vinden het belangrijk dat u weet dat er uiterst voorzichtig met de gegevens van uw kind wordt omgegaan. Bovenstaande gegevens worden enkel gebruikt voor het verklaren van resultaten uit dit onderzoek en zullen nooit met derden gedeeld worden. De gegevens zullen op een beveiligde plek opgeslagen worden waar alleen de onderzoekers bij kunnen. Voorts zal de data in de rapportage zodanig geanonimiseerd worden dat het niet meer naar de deelnemers te herleiden is. Na afloop van het onderzoek zal de oorspronkelijke data vernietigd worden.

Bijlage 3 - Informatiedocument ouders/verzorgers

Radboud Universiteit

INFORMATIE OVER HET ONDERZOEK

Naam onderzoek: Kinderen en verhalen over de dood

Verantwoordelijke onderzoeker: Dr. L.M.C. Faro

Uitvoerder van het onderzoek: Juriaan Raaphorst, BA student Communicatie- en Informatiewetenschappen in het kader van zijn/haar afstudeeronderzoek

Inleiding

Wij vragen uw toestemming om uw kind mee te laten doen aan een wetenschappelijk onderzoek. Meedoen is vrijwillig. Om mee te doen is uw schriftelijke toestemming nodig. Voordat u beslist of u uw kind wilt laten meedoen aan dit onderzoek, krijgt u uitleg over wat het onderzoek inhoudt. Lees deze informatie rustig door en vraag de onderzoeker om uitleg als u vragen heeft.

Beschrijving en doel van het onderzoek

In dit onderzoek willen we kijken hoe kinderen uiting geven aan het begrip afterlife (wat er gebeurt na de dood) aan de hand van het geïllustreerde kinderboek *Altijd dichtbij* van Mark Janssen.

In *Altijd dichtbij* wordt het rouwproces van Babou beschreven. Babou is een jongen van ongeveer acht jaar oud en onlangs is zijn grootmoeder overleden. In het boek wordt het rouwproces van Babou beschreven. Het boek heeft een troostend slot waarin Babou samen met zijn grootvader herinneringen aan haar ophalen en ze zich realiseren dat ze weliswaar overleden is maar toch 'altijd dichtbij' zal blijven.

Het is, ook al vinden veel volwassenen dit complex en emotioneel, van belang om al op jonge leeftijd met kinderen over de dood en het rouwproces te spreken.

Wat wordt er van u en uw kind verwacht?

Vragenlijst ouders

In dit onderzoek wordt u in eerste instantie gevraagd een vragenlijst in te vullen. De onderwerpen die in deze vragenlijst aan de orde komen zijn: religie, demografische kenmerken en directe ervaringen die uw kind met de dood heeft (bijvoorbeeld de dood van een naaste, maar ook de dood van een huisdier).

Interview kind

Na het invullen van de vragenlijst neemt de onderzoeker telefonisch contact met u op om een interview in te plannen met uw kind. Eén dag voor het interview ontvangt uw kind het boek, zodat het kind alvast in aanraking komt met het verhaal.

Uw kind wordt vervolgens geïnterviewd door de onderzoeker. Tijdens en na het lezen van het boek gaat de onderzoeker in gesprek met uw kind, waarin het boek centraal zal staan. Daarnaast vragen wij uw kind om een tekening te maken ter verduidelijking van zijn/haar antwoorden.

Wat impliceert meedoen aan dit onderzoek?

In de huidige situatie rondom de uitbraak van het Corona virus kunnen wij ons voorstellen dat een gesprek over de dood emoties met zich mee kan brengen. We zijn ons daar terdege van bewust. We kunnen ons voorstellen dat erover praten met een onbekende emotioneel belastend kan zijn voor u en voor uw kind. Hier hebben wij alle begrip voor en zullen hier uiteraard rekening mee houden.

Aan de andere kant is het ook goed mogelijk dat u en uw kind er behoefte aan hebben om juist op dit moment uw ervaringen met ons te delen. Misschien omdat u en uw kind hierdoor zijn aangegrepen en erover vertellen kan helpen en dit zou kunnen leiden tot een beter begrip van de dood bij uw kind.

Vrijwilligheid

U en uw kind doen vrijwillig mee aan dit onderzoek. Daarom kunt u op elk moment tijdens het onderzoek uw deelname stopzetten en uw toestemming intrekken. U hoeft niet aan te geven waarom u stopt. U kunt tot twee weken na deelname ook de onderzoeksgegevens en persoonsgegevens van uw kind laten verwijderen. Dit kunt u doen door een mail te sturen naar de begeleider:

I.faro@let.ru.nl.

Wat gebeurt er met mijn gegevens?

De onderzoeksgegevens die we in dit onderzoek verzamelen, zullen door wetenschappers gebruikt worden voor datasets, artikelen en presentaties. De anoniem gemaakte onderzoeksgegevens zijn tenminste 10 jaar beschikbaar voor andere wetenschappers. Als we gegevens met andere onderzoekers delen, kunnen deze dus niet tot u of uw kind herleid worden.

In dit onderzoek worden geluidsopnames gemaakt. Deze opnames worden gebruikt voor letterlijke uitwerking en analyse van wat er is gezegd. Deze geluidsopnames kunnen (door de unieke stem) niet volledig anoniem gemaakt worden, maar de uitgewerkte teksten zullen wél geanonimiseerd worden en zo worden opgeslagen op een veilige plaats. Na afloop van het onderzoek zullen deze audiobestanden worden verwijderd.

U krijgt van ons een formulier waarop u toestemming voor het maken en gebruiken van deze opnames kunt aangeven.

Voor de interne administratie van dit onderzoek zijn ook persoonsgegevens nodig, zoals naam en geboortedatum van de deelnemers. Deze gegevens zijn alleen toegankelijk voor de onderzoeker en de gegevensbeheerder.

We bewaren alle onderzoeks- en persoonsgegevens op beveiligde wijze volgens de richtlijnen van de Radboud Universiteit.

Heeft u vragen over het onderzoek?

Als u meer informatie over het onderzoek wilt hebben, kunt u contact opnemen met:

Laurie Faro, e-mail: l.faro@let.ru.nl.

Ethische toetsing en klachten

Dit onderzoek is goedgekeurd door de Ethische Toetsingscommissie Geesteswetenschappen van de Radboud Universiteit (ETC-GW nummer 2020 – 9339)

Heeft u klachten over het onderzoek, dan kunt u contact opnemen met de verantwoordelijke onderzoeker.

Ook kunt u een klacht indienen bij de secretaris van de Ethische Toetsingscommissie Geesteswetenschappen Radboud Universiteit (etc-gw@ru.nl)

Voor vragen over de verwerking van gegevens in dit onderzoek kunt u contact opnemen met:
dataofficer@let.ru.nl

Toestemmingsverklaring

Als u en uw kind aan dit onderzoek mee willen doen, vragen we u een toestemmingsverklaring te ondertekenen. Door uw schriftelijke toestemming geeft u aan dat u de informatie heeft begrepen en instemt met deelname aan het onderzoek.

Bijlage 4 - Toestemmingsformulier ouders/verzorgers

Radboud Universiteit

TOESTEMMINGSVERKLARING

Naam onderzoek: Kinderen en verhalen over de dood

Verantwoordelijke onderzoeker: Dr. L.M.C. Faro

Uitvoerend onderzoeker: Juriaan Raaphorst

Verklaring ouder/voogd

Ik heb de schriftelijke informatie over het onderzoek gelezen en het onderzoek is mij uitgelegd. Ik heb de gelegenheid gehad vragen te stellen over het onderzoek. Ik heb voldoende tijd gehad om na te denken over mijn deelname en over de deelname van mijn kinderen. Ik begrijp dat ik mijzelf en mijn kinderen op elk moment, zonder enige consequentie en zonder opgaaf van reden, uit de studie kan terugtrekken.

Ik geef wel/niet* toestemming aan de onderzoeker om eventuele interviews door middel van opnameapparatuur vast te leggen. Na afloop van het onderzoek zullen deze audiobestanden worden verwijderd.

Ik geef toestemming mijn gegevens en die van mijn kinderen anoniem te gebruiken voor het doel zoals omschreven in de schriftelijke informatie over het onderzoek.

Ik geef toestemming om mijn geanonimiseerde onderzoeksgegevens en die van mijn kinderen op te slaan op de beveiligde sites van de Radboud Universiteit Nijmegen.

Ik stem in met deelname van mij en van mijn minderjarig(e) kind(eren).

Naam minderjarig(e) kind(eren):

.....
.....
.....
.....

Naam:

Relatie tot de deelnemer:.....

Handtekening:

Datum:

Verklaring uitvoerend onderzoeker

Ik verklaar dat ik de hierboven genoemde ouder/voogd juist heb geïnformeerd over het onderzoek en dat ik mij houd aan de richtlijnen voor onderzoekers zoals verwoord in het protocol van de Ethische Toetsingscommissie Geesteswetenschappen.

Naam:

Handtekening:

Datum:.....

*graag aangeven of toestemming tot opname van het interview wel of niet wordt verleend

Bijlage 5 – Nazorgbrief

Geachte familie (naam deelnemende familie),

Enige tijd geleden heeft uw familie welwillend medewerking verleend aan het onderzoek:

Via dit schrijven spreken wij onze dank uit voor uw openheid en bereidwillige medewerking van u en uw kind.

We kunnen ons voorstellen dat u misschien behoefte heeft nog eens na te praten over hoe u en uw kind het onderzoek, en vooral het onderwerp, hebben ervaren. Uiteraard zijn we hiertoe gaarne bereid en in dat geval kunt u contact opnemen met Laurie Faro:

l.faro@let.ru.nl

De door u en uw kind verstrekte gegevens worden, zoals we hebben afgesproken, anoniem en vertrouwelijk behandeld en opgeslagen.

Zoals afgesproken sturen wij, te zijner tijd, na afronding van het onderzoek, een overzicht van de resultaten.

We danken u nogmaals heel hartelijk voor uw medewerking.

Met vriendelijke groet,

Namens alle onderzoekers:

Dr. Laurie M.C. Faro

Bijlage 6 – Codeboek

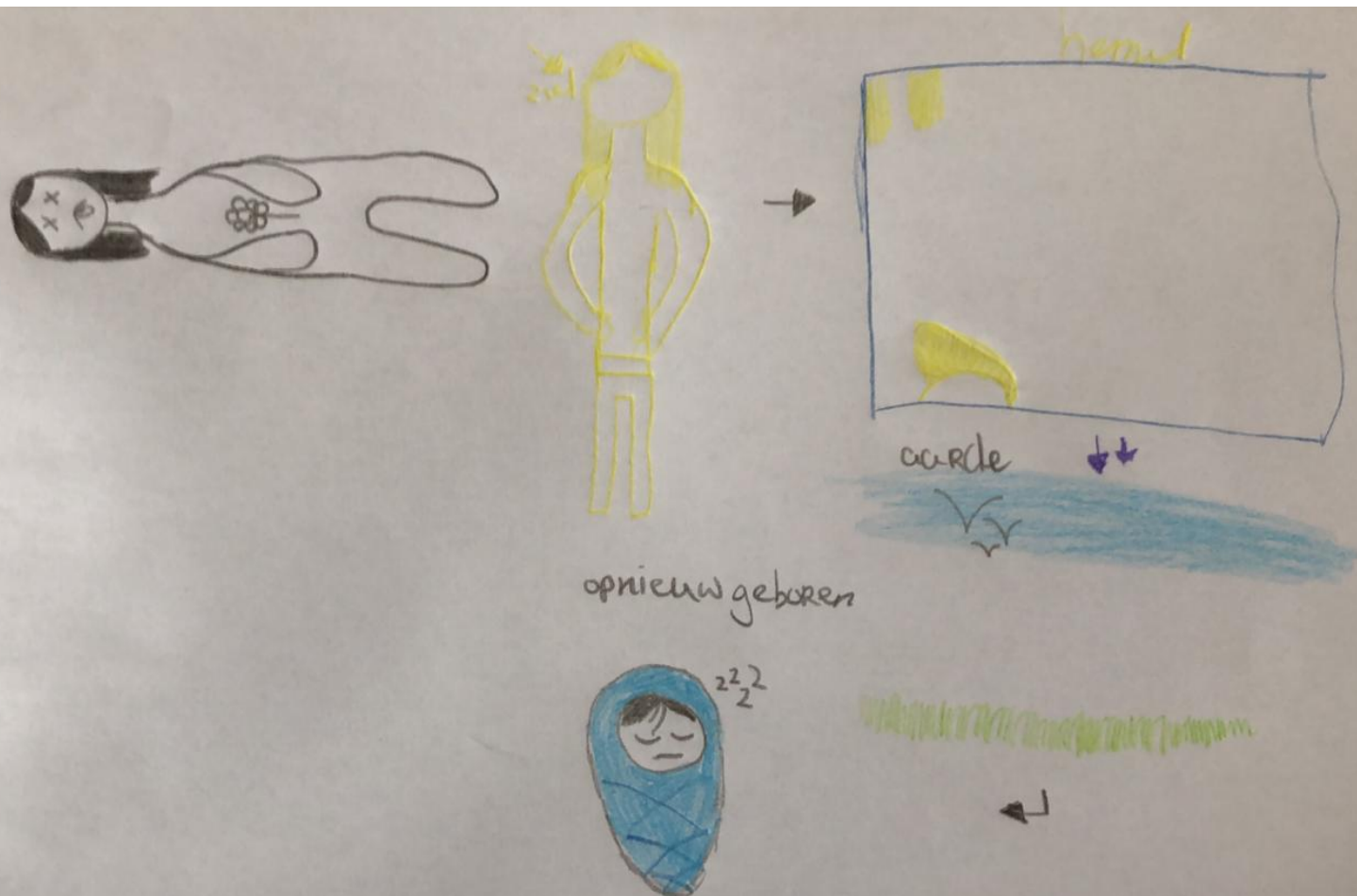

Kleur	Code	Betekenis code
	Verlangens van een overledene	Wensen, verlangens, meningen van een overleden persoon met betrekking op de nabestaanden.
	Perceptuele wereld	Het functioneren van de zintuigen na de dood van de overledene.
	Reïncarnatie	Voortzetten van het leven na de dood op aarde in een nieuwe fysieke verschijningsvorm.
	Continuing bonds	Activiteiten die de relatie tussen overledene en nabestaanden in stand houden.
	Locatie overledene	De plek waar overleden personen heen gaan nadat ze gestorven zijn.
	Ervaring met de dood	Communicatie over ervaringen met de dood naar aanleiding van het prentenboek.
	De dood (over de vijf stadia)	De vijf sub concepten van de dood.
	Religie	Verklaringen van gebeurtenissen aan de hand van religie.
	Rouwverwerking	Het verloop van het rouwproces.
	Onderscheid visie boek en eigen visie	Het kind communiceert expliciet dat hij/zij een andere visie heeft over een topic dan in het boek gegeven wordt.
	Tekst prentenboek	Verklaring van gebeurtenissen in het boek en/of de werkelijkheid aan de hand van de tekst.
	Afbeeldingen prentenboek	Verklaring van gebeurtenissen in het boek en/of de werkelijkheid aan de hand van afbeelding.
	Overig	

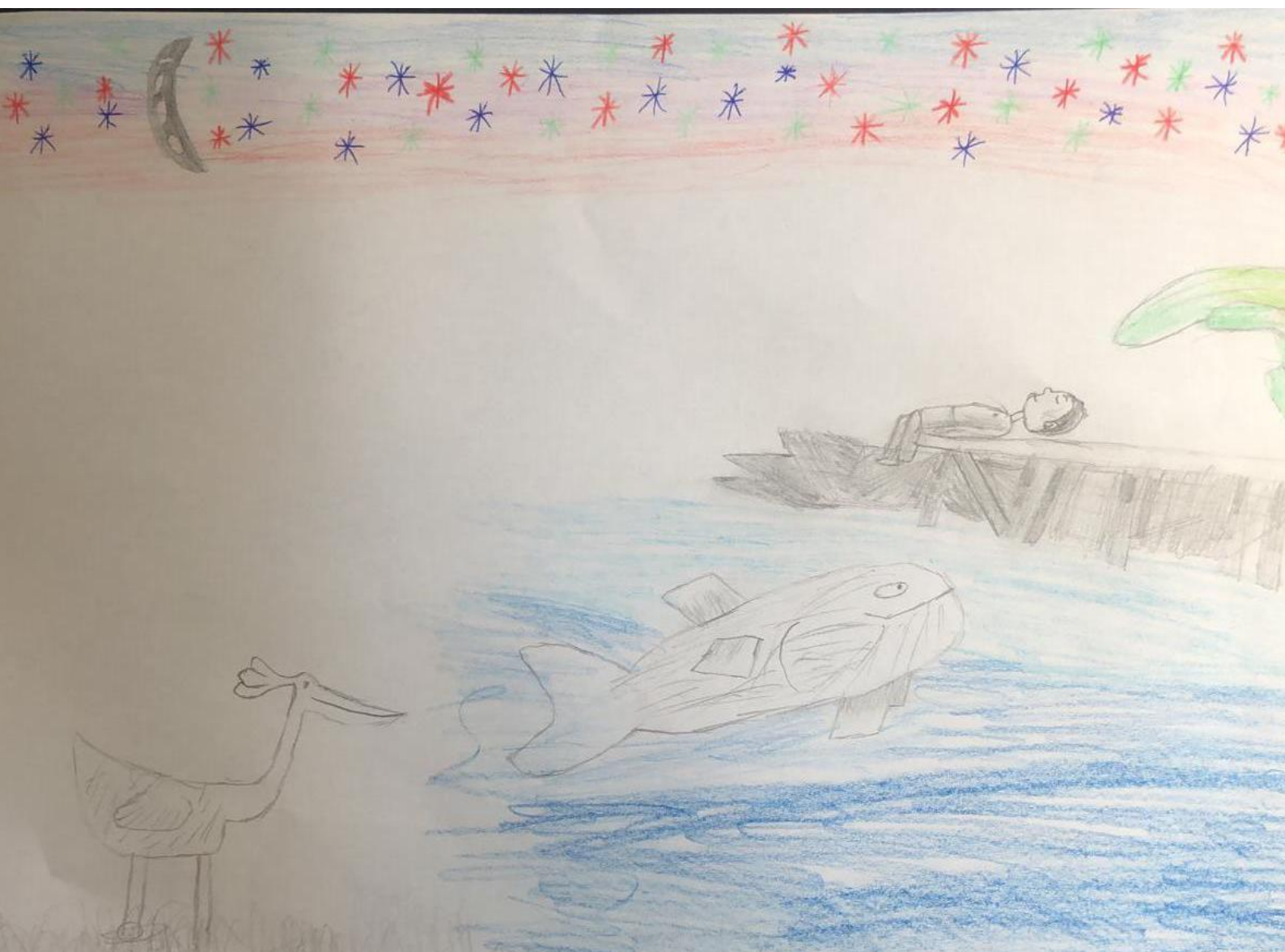
Bijlage 7 – Tekening Coen

Bijlage 8 – Tekening Miriam

Bijlage 9 – Tekening Vincent

Bijlage 10 – Tekening Kay

